

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ

ПЕДАГОГИК ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ

Ўқитувчининг нутқ маданияти

МОДУЛИ БЎЙИЧА
ЎҚУВ-УСЛУБИЙ
МАЖМУА

ТОШКЕНТ-2021

**Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус таълим
варлигининг 2019 йил 8 октябрда ўқув ўқув режа ва дастурига мувофиқ
ишлаб чиқилган.**

Тузувчи: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), катта
ўқитувчи Қ.А.Мўйдинов.

Такризчи: филология фанлари доктори, профессор Р.Расулов.

**Ўқув-услубий мажмуа ТДПУ Кенгашининг 2020 йил 27 августдаги
1/3.6- сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.**

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	4
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	11
III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР.....	20
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР	57
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	101
VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ	108
VII. ГЛОССАРИЙ.....	110
VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	111

I. ИШЧИ ДАСТУР

Кириш

Ўзбекистон Республикаси таълим тизимидаги нопедагог кадрларни педагогик қайта тайёрлаш, уларнинг педагогик маҳоратини Давлат талаблари ва жаҳон таълим стандартлари даражасига кўтариш, янгилаш, ислохотлар даврининг долзарб масалаларидан бири бўлиб қолмоқда.

Кадрлар тайёрлаш миллий дастури талабларига мувофиқ республика таълим муассасаларини юқори малакали педагог кадрлар билан таъминлаш ва 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2006 йил 16-февралдаги “Педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисидаги” 25-сон Қарори, “Педагогик кадрларни қайта тайёрлаш ҳақида Низом” талаблари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2011 йил 20 майдаги “Олий таълим муассасаларининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш ва юқори малакали мутахассислар тайёрлаш сифатини тубдан яхшилаш чора-тадбирлари тўғрисидаги” ПҚ-1533-сон қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2012 йил 26 сентябрдаги “Олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги 278-сонли қарори асосида олий таълим муассасалари нопедагог профессор-ўқитувчиларини педагогик қайта тайёрлашдан ўтказиш, шунингдек педагог кадрларни қайта тайёрлаш даражаси ва сифатини янада ошириш, унинг ўқув-методик ва ахборот таъминотини мустаҳкамлаш масалалари малака ошириш ва қайта тайёрлаш муассасалари олдида алоҳида вазифаларни кўйди.

Таълим тизими педагогларининг касбий мутахассисликни эгаллаган бўлиши, педагог мутахассисларга қўйиладиган давлат талабларини билиши, замонавий инновацион таълим технологиялари ва уларнинг турларини билиши ҳамда амалда қўллай олиши, талаба шахси ва унинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда таълимда индивидуаллик ва дифференциал ёндашувга эришиши, таълим тизимида муаммоли таълим, ҳамкорлик технологияси ва таълимнинг инновацион ҳамда интерфаол методларини қўллай олиши, ахборот коммуникацион технологиялардан фойдалана олишига ўргатиш дастурнинг асосий мақсадини белгилаб беради.

Нопедагог кадрларни педагогик қайта тайёрлаш мутахассисларнинг базавий касбий маълумотини таълимнинг тегишли тури бўйича Давлат таълим стандарти (Давлат талаблари) мазмунида белгиланган ўқув-тарбия

жараёнининг сифат самарадорлигини таъминлайдиган даражада педагогик фаолиятни юритиш учун зарур ва етарли бўлган педагогик тайёргарлик талабларига мувофиқлаштириш мақсадида амалга оширилади.

Ушбу дастурда педагогик фаолиятда ўқитувчининг нутқ маданияти, нотиклик санъати, тилнинг жамиятдаги ўрни, тил ва нутқ масаласи, нутқнинг коммуникатив сифатлари, нутқ маданияти билан стилистиканинг ўзаро муносабати, таълим жараёнида нутқ маданияти масаласи, нутқ маданияти муаммолари, намунали нутқни дарс сифатига бевосита боғлиқлиги, алоқадорлиги, нутқий маданиятни такомиллаштириш масаласи, оғзаки ва ёзма нутқ, нутқ техникаси, педагогик мулоқот, нутқий таъсир кўрсатиш, ўқитувчи ва ўқувчининг муомала маданияти каби масалалар баён этилган.

Модулниң мақсади ва вазифалари

Модулининг мақсади: Фанни ўқитишдан мақсад тингловчиларга - нутқ маданиятини ўрганиш тарихига оид маълумотлар, маданий нутқ, унга кўйиладиган талаблар, нутқнинг асосий сифатлари (тўғрилиги, аниқлиги, тозаллиги мантиқийлиги, таъсирчанлиги, мақсадга мувофиқлиги) тўғрисида маълумот бериш; олинган назарий билимлар асосида адабий нутқ малакаларини шакллантириш. “Ўқитувчи нутқи маданияти” фанини ўқитишда тингловчиларнинг ўзбек тилшунослиги, ўзбек адабиёти, фалсафа, мантиқ каби фанлардан эгаллаган билимларига асосланиб, таълим амалиётида қўллаш бўйича таклифлар бериш орқали кўникма ва малакаларини такомиллаштириш.

“Ўқитувчи нутқ маданияти” модулининг вазифалари:

- тингловчиларнинг педагогик фаолиятида ўқитувчининг муомала маданияти, тингловчилар билан алоқа ўрнатиш ва мулоқотга кириша олиш методикаларини тўлиқ ўзлаштиришларига эришиш. Ўқитувчи нутқи маданияти ўқув фанини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида тингловчилар:

- нутқ маданияти тарихи, Шарқ ва Ғарб олимлари, адиблари, жамоат арбобларининг бу борадаги қарашлари; адабий тил норма (меъёр)лари; маданий нутққа кўйиладиган талабларни билиши керак;

- нутқ услублари ва нутқ маданияти масалалари; маданий нутқ кўникмаларига эга бўлиши керак;

- ўз нуқтаи назарини илмий асослаб бериши ва улардан амалий масалаларни ечишда фойдалана билиш малакаларига эга бўлиши керак.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

“Ўқитувчи нутқ маданияти” модулини ўзлаштириш жараёнида амалга ошириладиган масалалар доирасида:

Тингловчи:

- тилнинг келиб чиқиши, тил ва жамият;
- жамиятда тилнинг ўрни ва аҳамияти;
- тил ва нутқ, тил маданияти ва нутқ маданияти;
- таълим жараёнида нутқ маданияти масаласи;
- ўқитувчи нутқига қўйиладиган талаблар;
- нутқ техникаси ҳақида **билимларга эга бўлиши;**

Тингловчи:

- касбий фаолиятда тил имкониятларидан унумли фойдаланиш;
- тил воситаларини тўғри танлай олиш;
- ўқитувчи нутқидаги камчиликларни бартараф этиш;
- тингловчилар эътиборини тортиш, фикрни тўғри ифодалаш;
- маданий нутқ **кўникмаларни эгаллаши;**

Тингловчи:

- педагогик меҳнатни илмий ташкил этиш;
- илғор тажрибалардан фойдаланиш;
- педагогик жараёнда мулоқот услубларини тўғри қўллай олиш;
- педагогик мулоқотни тўғри ташкил этиш;
- ўз-ўзини тарбиялаш ва ўз устида ишлаш **малакаларини эгаллаши;**

Тингловчи:

- педагогик фаолиятнинг қайта тушунилиши ва мустақил такомиллаштирилишини таъминловчи мустақил таҳлилни эгаллаш (рефлексив);

- мустақил таълим ва ўз луғат бойлигини ошириш, тил имкониятларидан фойдаланиш бўйича касбий-маданий нутқ даражани ошириш (когнитив);

- конструктив равишда ҳаракат қилишга имкон берадиган ахборот(маълумолар)ни олиш, қайта ишлаш ва татбиқ қилиш, қарор қабул қилиш, фикрни аниқ, қисқа, мантиқан тўғри ҳамда таъсирли ифодалашни лойиҳалаштириш (ахборот бериш);

- касбий фаолият самарадорлигини таъминловчи оғзаки ва ёзма нутқ услубларини эгаллаш (коммуникатив) **компетенцияларни эгаллаши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар:

“Ўқитувчи нутқ маданияти” модулини ўқитиш маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

“Ўқитувчи нутқ маданияти” модулини ўқитиш жараёнида қуйидаги инновацион таълим шакллари ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- замонавий ахборот технологиялари ёрдамида интерфаол маърузаларни ташкил этиш;
- амалий машғулотлар жараёнида кейс, лойиҳа ва ассисмент технологияларини қўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Ўқитувчи нутқ маданияти” модули мазмуни ўқув режадаги “Педагогнинг лойиҳалаш маданияти” ва “Педагогик квалиметрия” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда нутқий маданият бўйича касбий педагогик тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар нутқ маданияти, нотиклик санъатини сирларини ўзлаштириш ва амалиётда қўллашга доир креатив ва технологик касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимоти

№	Модул мавзулари	Тингловчининг ўқув юкламаси, соат				
		Ҳаммаси	Аудитория ўқув юкламаси			Мустақил таълим
			Жами	жумладан		
				Назарий	Амалий машғулот	
1.	Кириш. Ўқитувчи нутқ маданияти фанининг мақсади ва вазифаси.	2	2	2		
2.	Адабий норма ва нутқ маданияти.	4	2	2		2
3.	Нутқ маданияти ва нотиклик санъати тарихидан.	2	2	2		
4.	Тил ва нутқ. Нутқ одоби.	2	2		2	
5.	Ўқитувчи нутқининг коммуникатив сифатлари.	4	2		2	2

6.	Ўқитувчи нутқида грамматик стилистика ва маданий нутқ малакаси.	2	2		2	
7.	Таълим жараёнида нутқ маданияти масаласи. Оғзаки ва ёзма нутқ маданияти.	2	2		2	
8.	Нутқ маданиятини эгаллаш йўллари. Оммавий ахборот воситаларининг тил хусусиятлари.	4	2		2	2
Жами:		22	16	6	10	6

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1 - мавзу: Кириш. Ўқитувчи нутқ маданияти фанининг мақсади ва вазифаси.

Фанни ўқитишдан мақсад тингловчиларга нутқ маданиятини ўрганиш тарихига оид маълумотлар, маданий нутқ, унга қўйиладиган талаблар ҳақида маълумот бериш; нутқнинг асосий сифатлари (тўғрилиги, аниқлиги, тозаллиги, мантиқийлиги, таъсирчанлиги, мақсадга мувофиқлиги) тўғрисида маълумот бериш; олинган назарий билимлар асосида адабий нутқ малакаларини шакллантириш. “Ўқитувчи нутқи маданияти” фанини ўқитишда тингловчиларнинг ўзбек тилшунослиги, фалсафа, мантиқ каби фанлардан эгаллаган билимларига асосланилади. Нутқ маданияти – амалий жиҳатдан нутқнинг хилма-хил муаммоларини тадқиқ қилувчи фан. Тилшуносликнинг мустақил соҳаси сифатида чиройли нутқ тузиш сирлари, тил нормалари, нутқ, нутқнинг сифатлари, нутқий услублар, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқнинг талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади.

2-мавзу: Адабий норма ва нутқ маданияти..

Тил нормасининг илмий нуқтаи назардан ўрганиш ўзбек тили нутқ маданияти муаммоларини назарий жиҳатдан асослашнинг муҳим шартларидан бири эканлиги.

Адабий тилнинг ривожланиш қонуниятларини, адабий тил нормаларининг умумий ҳолатини ўрганиш.

Ўзбек адабий тили нормалари (меъёрлари) яъни, лексик – семантик, талаффуз (орфоэпик), ёзув (графика), фонетик, акцентологик, грамматик, сўз ясаиш, имловий, услубий, пунктуацион нормалар ҳақида маълумот бериш.

3-мавзу: Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати тарихидан.

Нутқ маданияти тушунчаси айнан нотиқлик санъатининг ўзи эмас, балки у нотиқлик маҳоратига нисбатан олганда қандайдир ўта оддий ва ўта сийқа тушунилувчи ҳодиса ҳам эмаслиги.

Нотиқлик маҳорати.

Нотиқлик турлари. Нотиқлик санъати тарихига назар.

Ғарб ва Шарқ нотиқлари ҳақида маълумот бериш.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

1-амалий машғулот

Тил ва нутқ. Нутқ одоби. (2с.)

Тил ва нутқ бир-бири билан боғлиқ ҳодиса эканлиги.

Тил моддий материал бўлиб, шу материал асосида нутқ ташкил топиши.

Тил ва нутқнинг диалектик муносабати.

Тилнинг ўз вазифасини нутқ орқали амалга ошириши. Нутқ фаолияти.

Нутқ одоби ва нутқий этикет.

2-амалий машғулот

Ўқитувчи нутқининг коммуникатив сифатлари. (2с.)

Нутқнинг асосий сифатлари, хусусиятлари, нутқнинг тўғрилиги, нутқнинг аниқлиги, нутқнинг тозаллиги, нутқнинг мантикийлиги, нутқнинг таъсирчанлиги, нутқнинг мақсадга мувофиқлиги.

3-амалий машғулот

Ўқитувчи нутқида грамматик стилистика ва маданий нутқ малакаси. (2с.)

Нутқ маданияти билан стилистиканинг ўзаро муносабати.

Грамматик стилистиканинг икки хил кўриниши яъни, морфологик ва синтактик стилистика ҳақида.

Нутқ маданияти билан нутқий услублар тенг ҳодиса бўлмаганидек, тилшуносликнинг нутқ маданияти услубият деб юритилаётган соҳалари ҳам батамом тенг ҳодисалар эмаслиги.

Ҳар бир нутқ услубини белгилайдиган хусусиятлар.

Терминлар.

4-амалий машғулот

Таълим жараёнида нутқ маданияти масаласи. Оғзаки ва ёзма нутқ маданияти. (2с.)

Нутқ маданияти муаммолари дарс мазмуни ва самарадорлиги билан бевосита боғлиқлиги, алоқадорлиги.

Нутқ техникаси.

Хужжатларни расмийлаштириш тартиби.

5-амалий машғулот.

Нутқ маданиятини эгаллаш йўллари. Оммавий ахборот воситаларининг тил хусусиятлари.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда тингловчилар асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини маъруза қилиш ва савол-жавоблар орқали янада бойитадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув кўлланмалар асосида тингловчилар билимларини мустаҳкамлашга эришиш, тарқатма материаллардан фойдаланиш, илмий мақолалар ва тезисларни чоп этиш, ОАВни кузатиб бориш орқали билимларини янада мустаҳкамлаш тавсия этилади.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маъруза-мунозара, муаммоли маъруза, визуал маъруза, виртуал амалий машғулотлар);
- ўқув мунозараси (оғзаки ва ёзма давра суҳбати, форум, ақлий ҳужум, дебат);
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубидан фойдаланиладиган ўқув машғулотлари;
- масофавий (дистанцион) таълим.

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

1. БИР НЕЧА МАНБАЛАРДАН ФОЙДАЛАНИБ МАЪРУЗА ТАЙЁРЛАШ

Тингловчилар интерфаол машғулотларда самарали иштирок этишлари учун маърузаларга тайёрланиб келишлари лозим. Бунинг учун тингловчиларга маърузалар тайёрлаш йўллари ва имкониятлари ҳақидаги тасаввурларни кенгайтириш лозим. Ана шундай имкониятлардан бири – бу бир неча манбалардан фойдаланиб маъруза тайёрлаш ҳисобланади. Мазкур маъруза жавдвал ҳолатида тайёрланиб, тингловчига жавоб бериш учун таянч сигнал вазифасини бажаради. Бунинг учун тингловчи материалнинг ҳажмига қараб бир неча устундан иборат оддий жадвал тузади. Юқоридаги қатордаги устунларда ахборотнинг турли манбалари номини кўрсатишади: дарсликлар, журнал мақолалари, интернет материаллари, интервьюлар.

Чап томондан биринчи катакнинг ҳар бир қаторига тингловчи мавзуга тегишли ёки жавоб олиними зарур бўлган саволни ёзади:

Саволлар	Дарслик	Журнал мақолалари	Интернет материаллари	Интервью
Нутқнинг қандай вазифалари мавжуд?				
Нутқ қандай шаклларда намоён бўлади?				
Ўқитувчи нутқининг коммуникатив сифатлари қайсилар?				
Тил маданияти нима?				
Нутқ маданияти деганда нимани тушунасиз?				
Ўқитувчи нутқидаги камчилик ва нуқсонлар				
Маданий нутқни				

такоммиллаштириш йўлларига нималарни киритиш мумкин?				
--	--	--	--	--

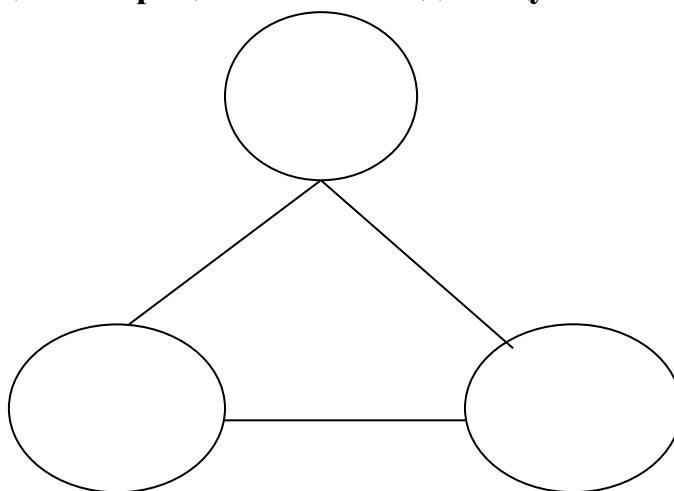
2. ЁЗМА ВА ОҒЗАКИ “ДАВРА СУХБАТИ”

Ёзма “Давра суҳбати” – бу биргаликдаги ўқитиш методи бўлиб, бунда қоғоз ва ручка доимо айлана бўйлаб, тингловчиларнинг кичик гуруҳи орасида ўтказилади. Мисол учун, Муайян мавзу бўйича тингловчилар ўз фикр мулоҳазаларини билдирадилар. Бошқа тингловчилар аввал тинглаб, кейин муносабатларини ифодалайдилар. Муносабат билдиришда бошқаларнинг фикрларини хурмат қилган ҳолда, олдин нутқдаги ютуқ, ижобий томонларини кейин эса камчиликларини фактлар билан исботлаб, ўз фикрларини ҳимоя қиладилар. Бу умумий фикрни шакллантиришда ҳамда ҳар бир тингловчининг иштирокини қайд қилишга ёрдам беради.

Оғзаки “Давра суҳбати” - бу биргаликда ўқитиш методи бўлиб, олдингисига ўхшайди, у фақат оғзаки шаклда ўтказилади. Ҳар бир иштирокчи навбати билан олдинги тингловчи айтган фикрни илғаб олади ва ривожлантиради.

Ёзма “Давра суҳбати”

(Ҳар ким ёзади ва варақни чап томондаги қўшнисига узатади)

Оғзаки “Давра суҳбати”

(Ҳар ким ўз фикрини айтади ва сўзни чап томондаги қўшнисига беради)

Б/Б/Б ЖАДВАЛИ

Б/Б/Б ЖАДВАЛИ - Биладан/ Билишни хоҳлайман/ Билиб олдим. Мавзу, матн, бўлим бўйича изланувчанликни олиб бориш имконини беради.

Тизимли фикрлаш, тузилмага келтириш, таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиради.

Талабалар:

1. Жадвални тузиш қондаси билан танишадилар. Алоҳида, кичик гуруҳларда жадвални расмийлаштирадилар.
2. “Мавзу бўйича нималарни биласиз” ва “Нимани билишни хоҳлайсиз” деган саволларга жавоб берадилар). Жадвалнинг 1 ва 2 бўлимларини тўлдирадилар.
3. Маърузани тинглайдилар, мустақил ўқийдилар.
4. Мустақил, кичик гуруҳларда жадвалнинг 3 бўлимни
5. Тўлдирадилар.

Б/Б/Б ЖАДВАЛИ		
Биладан	Билишни хоҳлайман	Билиб олдим

ВЕНН ДИАГРАММАСИ

ВЕНН ДИАГРАММАСИ - 2 ва 3 жиҳатларни ҳамда умумий томонларини солиштириш ёки таққослаш ёки қарама-қарши қўйиш учун қўлланилади.

Тизимли фикрлаш, солиштириш, таққослаш, таҳлил қилиш кўникмаларини ривожлантиради.

МАЪРУЗА-МАСЛАҲАТ

Мақсади:

- тингловчиларда ўз устида ишлаш малакаларини ривожлантириш;
- уни амалиётда қўллай олиш учун материални ўзлаштириш.

Мазкур метод мавзунинг ўрганишда унинг амалий йўналганлиги билан уйғунлигини таъминлайди. У қуйидаги вариантларда амалга оширилиши мумкин.

Савол-жавоблар. Ўқитувчи ўқув материални баён этади (бунда маърузанинг 50-70% вақти сарфланиши мумкин), у кўриб чиқиладиган назарий қоидаларнинг амалиётда қўлланилишига доир қатор нюансларга алоҳида эътибор қаратади, қолган вақтда тингловчиларнинг саволларига жавоб беради.

Саволлар-жавоблар-мунозара. Машғулотдан бир неча кун олдин ўқитувчи тингловчиларни навбатдаги ўтиладиган мавзунинг номи билан таништиради ва улардан ёзма равишда саволлар тўплайди. Машғулотнинг биринчи қисми мавзунинг асосий жиҳатларини баён этиш тарзида ўтказилади ва тингловчиларнинг саволларига жавоблар берилади. Уларни ривожлантириш ва тўлдириш асосида ўқитувчи материални баён этади. Машғулотнинг иккинчи қисми мазкур муаммога доир эркин фикрлар алмашиш шаклида ўтади ва тингловчиларнинг қўшимча саволларига жавоблар берилади. Якунида лектор (маърузачи) мунозара якунларини чиқаради.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, тингловчилардан жуда кам саволлар бўлади ёки умуман бўлмайди. Бунинг сабабларига қуйидагилар киради:

- 1) ўрганиладиган материални амалиётда қўллаш тингловчиларда қийинчилик туғдирмайди; мазкур ҳолатда одатдаги анъанавий маърузанинг ўзи етарли;
- 2) мавзу умуман янги, шунинг учун тингловчилар ҳатто уни амалиётда қўллаш жараёнида дуч келадиган қийинчиликларни тасаввур қила олишмайди;
- 3) тингловчилар кўриб чиқиладиган муаммонинг чуқурлиги ва мураккаблигини етарлича баҳолай олишмайди, ўз тажрибаларига ортиқча баҳо беришади.

Ишдаги фаолликни ошириш учун дастурлаштирилган консультацияни қўллаш мумкин. У одатдаги гуруҳли консультациядан шуниси билан фарқ қиладики, бунда лекторнинг ўзи тингловчиларга саволлар билан мунозара қилади.

Дастлаб лектор тингловчилардан саволларга жавоб сўрайди, кейин эса хато ва нотўғри жавобларни таҳлил этади.

Дастурлаштирилган консультация қоидага мувофиқ, маъруза ва маърузалар цикли тугаганидан сўнг ўтказилади. Тингловчилар материални яхши ўзлаштирадilar, уларда муаммони тўғри ҳал этиш алгоритми шаклланади.

Дастурлаштирилган консультацияда ҳар бир иштирокчида қизиқиш ҳосил қилиш учун қайта алоқадан фойдаланиш мумкин. Барча иштирокчиларга савол ва улардан бири тўғри бўлган уч-беш жавоб тақдим этилади. Қачонки, маърузачи тўғри жавобни айтганда, нотўғри жавобни айтган тингловчиларда савол пайдо бўлади. Маърузачи бундай ҳолатда тўғри жавоб берган тингловчилардан ўз жавобларини изоҳлаб беришни ёки ўзи саволни тушунтириб беради.

3. ТУШУНЧАЛАРНИ АНИҚЛАШ

Мақсади:

- тингловчиларни гапдаги ҳар бир хорижий тилдаги сўзни тушуна олишга ўргатиш;

- тингловчиларнинг гапдаги ҳар бир сўзга эътиборли муносабатда бўлиш заруриятини англашларига ёрдам бериш;

- ўқув топшириғини бажаришда гуруҳларда ҳамкорликда ишлаш кўникмасини шакллантириш.

Ўқитувчи изоҳни **тушуниш** – бу тингловчиларнинг нарса ёки ҳодисаларда билдирадиган образларни тасаввур эта олиш эканлигини айтишдан бошлайди. Бу фақатгина тасаввур этишгина эмас, балки сўзни тушунишнинг биринчи даражаси.

Сўзни тўлиқ тушуниш қачонки, тингловчилар нарса ёки ҳодисанинг тузилишига оид таркибий қисмлар(нималардан ташкил топган) ва унинг функционал ўзига хосликлари (нимага ёрдам беради, у билан нима қила олиш мумкин ва бошқалар)ни айтиб бера олганда, юзага келади.

Машғулот қуйидаги тарзда ўтказилади:

1. Барча тингловчилар кичик гуруҳларга бўлинишади.
2. Ҳар бир гуруҳ матнни олади. Барча гуруҳлардаги матнлар бир хил ёки турли хил бўлиши мумкин.

Ўқитувчи гаплардаги нотаниш сўзларни топиш ва изоҳли луғатлар, ўқитувчининг ёрдамида уларнинг маъносини изоҳлаб беришни сўрайди.

3. Гуруҳларда матн устида ишлаш бошланади. Тингловчилар биргаликда нотаниш, тушунарсиз сўзларни топишади ва уларнинг маъносини биргаликда изоҳлашади.

4. Топшириқ бажариб бўлинганидан сўнг, “кичик гуруҳларга хужум” бошланади. Савол берувчи ва жавоб берувчи гуруҳлар қуръа ташлаш йўли

билан аниқланиши мумкин. Барча гуруҳлар навбати билан дастлаб биринчи гуруҳга савол беришади, иккинчи ва бошқалар. Масалан:

Бир гуруҳ савол беради.

Савол берилган гуруҳ аъзоси тезда жавобни айтиши лозим.

Гуруҳ жавоб бергандан сўнг унинг тўғрилиги экспертлар гуруҳи томонидан баҳоланади. Баҳолаш 0 баллдан 5 баллгача бўлиши мумкин.

5. Якунларини чиқариш. Ўқитувчи кўп балл йиғган гуруҳни эълон қилиши мумкин. Мазмуни нотўғри тушунилган сўзларга изоҳ берилади.

4. ЎЗARO ЎРИН АЛМАШИНУВЧИ ЖУФТЛИКЛАР ВА ГУРУҲЛАР

Мақсади:

- тингловчиларни материалнинг тузилиши, асосий фикрларни белгилай олиш, эсда сақлаб қолиш мумкин бўлган шаклда уларни тасаввур эта олишга ўргатиш;

- нутқ маданиятини ривожлантириш;

- фасилитаторлик қобилиятини таркиб топтириш.

1. Биринчи босқичда педагог асосий фикрларни тасаввур этишнинг турли шакллари ҳақида ҳикоя қилиб беради.

Асосий фикрларни тасаввур этишнинг биринчи тури оддий – бу асосий фикрларни сўз ёки қисқа гаплар тарзида тасаввур этишдир. Мазкур сўз ёки гаплар устунлар тарзида номер қўйиш орқали ёзилади.

Асосий фикрларни тасаввур қилишнинг иккинчи шаклида ўзак белгилаб олинади ва ана шу ўзак атрофида асосий фикрлар жамланади.

Асосий фикрларни шакллантиришнинг учинчи шакли – бу уларни қисқартириш ёки шартли белгилар билан алмаштиришдир.

2. Иккинчи босқичда тингловчилар кичик гуруҳларга бирлашадилар. Ҳар бир кичик гуруҳ ўзига берилган матнни олади ва уни ўқийди. Матнлар ҳаммада ҳар хил.

3. Шундан сўнг гуруҳда ҳар бир тингловчи мустақил равишда мазкур матнга доир таянч конспектни тузишади.

4. Навбатдаги босқичда тингловчилар жуфтликларда ўзларининг таянч конспектлари ҳақида фикр алмашишади. Мазкур босқичда ўзининг таянч конспектини ўзгартириш имконияти мавжуд.

5. Навбатдаги босқичда таянч конспект гуруҳий муҳокама этилади. Гуруҳ ўзаро келишган ҳолда қандайдир яратилган таянч конспектни қабул қилади. Мазкур босқичда гуруҳ бутун жамоанинг олдида “овоз чиқариб” айтиб берувчи тингловчини аниқлаб олиши керак.

6. Мазкур босқичда гуруҳнинг бир аъзоси аниқланган таянч конспект бўйича чиқиш қилади ва ўқилган матннинг мазмунини баён этади. Барча

тингловчилар эшитишлари керак. Мазкур даврда меъёрларнинг бажарилишини таъминлайдиган техник экспертнинг мажбурияти намоён бўлади.

7. Биринчи гуруҳ аъзоси чиқишини тугатгандан сўнг бошқа гуруҳ савол бериши мумкин. Саволларга жавоб берилади. Мазкур турдаги иш баҳоланиши мумкин (баллар жадвалда қўйилади). Саволларнинг навбат билан берилишини техник эксперт йўлга қўяди.

8. Саккизинчи босқичда бошқа гуруҳнинг вакили агар асоси мавжуд бўлса, қилинган чиқишни тўлдиради.

9. Тўққизинчи босқичда бошқа гуруҳ вакили чиқиш, саволларга жавоблар бўйича норозилигини ифода этади.

Ана шу ерда биринчи матн билан ишлаш яқунланади. Педагог ёки илмий эксперт яқунларни чиқаради.

Кейинги босқичда бошқа гуруҳ вакили ўзининг таянч конспектини намоёниш этади. Мазкур ҳаракат ҳамма чиқишлар тугагунча давом этади.

Инсценировка яқунларни чиқариш билан тугалланади. Ҳар бир гуруҳ тўплаган балларни ҳисоблаш ва жами баллар устунига ёзиб қўйилиши керак. Ана шу асосдан келиб чиқиб, ўринларни ҳам белгилаш мумкин.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кўрсатма ва тавсиялар

Амалий машғулотларда талабалар турли нутқ нормаларини, нотиклик санъати масалаларини ўрганадилар.

1. Ғарб маданияти тарихида нотиклик санъатининг ўрни.
2. Шарқ маданияти тарихида нотиклик санъатининг ўрни.
3. Халқ оғзаки ижодида нутқ одоби масалалари.
4. Кайковус суҳандонлик хусусида.
5. Алишер Навоий ижодида нутқ маданияти ва нотиклик санъати масалалари.
6. Абдулла Авлониё, Абдурауф Фитрат ва Абдулла Қодирий асарларида нотиклик, миллий муомала маданияти масалалари.
7. Бадиий асарда нутқ маданияти масалалари: Абдулла Қаҳҳорнинг сўз танлаш маҳорати (нутқнинг коммуникатив сифатлари).
8. Нутқ маданиятини эгаллаш йўллари. Оммавий ахборот воситаларининг тил хусусиятлари.
9. Нутқий этикетни ўрганиш.
10. Ёзма нутқ маданияти. Ўзбек тилида иш юритиш.

Амалий машғулотларни ташкил этиш бўйича кафедра профессор-ўқитувчилари томонидан кўрсатма ва тавсиялар ишлаб чиқилади. Унда

талабалар асосий маъруза мавзулари бўйича олган билим ва кўникмаларини маъруза қилиш ва савол-жавоблар орқали янада бойтадилар. Шунингдек, дарслик ва ўқув қўлланмалар асосида талабалар билимларини мустақкамлашга эришиш, тарқатма материаллардан фойдаланиш, илмий мақолалар ва тезисларни чоп этиш орқали талабалар билимини ошириш, мавзулар бўйича кўргазмали қуроллар тайёрлаш ва бошқалар тавсия этилади.

Мустақил ишларни ташкил этишнинг шакли ва мазмуни

Талаба мустақил ишни тайёрлашда муайян фаннинг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги шакллардан фойдаланиш тавсия этилади:

- дарслик ва ўқув қўлланмалар бўйича фан боблари ва мавзуларини ўрганиш;
- тарқатма материаллар бўйича маърузалар қисмини ўзлаштириш;
- автоматлаштирилган ўргатувчи ва назорат қилувчи тизимлар билан ишлаш;
- махсус адабиётлар бўйича фанлар бўлимлари ёки мавзулари устида ишлаш;
- янги техникаларни, аппаратураларни, жараёнлар ва технологияларни ўрганиш;
- талабанинг ўқув, илмий-тадқиқот ишларини бажариш билан боғлиқ бўлган фанлар бўлимлари ва мавзуларни чуқур ўрганиш;
- фаол ва муаммоли ўқитиш услубидан фойдаланиладиган ўқув машғулотлари;
- масофавий (дистанцион) таълим.

Тавсия этилаётган мустақил ишларнинг мавзулари:

1. Ғарб маданиятида нотиклик санъатининг ўрни.
2. Нутқ одоби.
3. Адабий норма.
4. Нутқда эгалик қўшимчаларидан фойдаланиш нормалари.
5. Овозни ишлатиш, ўқитувчи овозининг хусусиятлари.
6. Нутқий асарлар ва уларнинг жанрлари.
7. Интернет материаллари билан ишлаш.
8. Меъёрий ёзма ҳужжатлар билан ишлаш.

Дастурнинг информацион-методик таъминоти қуйидагилардан иборат:

Дидактик воситалар.

Дидактик воситалар рўйхати берилди.

- **жиҳозлар ва ускуналар, мосламалар:** электрон доска-Hitachi, LCD-монитор, электрон кўрсаткич (указка).
- **видео-аудио ускуналар:** видео ва аудиомагнитофон, микрофон, колонкалар.
- **компьютер ва мультимедиа воситалар:** компьютер, Dell типидagi проектор, DVD-дискковод, Web-камера, видео-кўз (глазок).

III. НАЗАРИЙ МАТЕРИАЛЛАР

1-МАВЗУ: КИРИШ. ЎҚИТУВЧИ НУТҚ МАДАНИЯТИ ФАНИНИНГ МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАСИ.

Режа:

1. Кириш. Нутқ маданияти фани, мақсади ва вазифаси.
2. Нутқ маданияти тарихидан.
3. Нутқ маданияти муаммосининг асоланиши.
4. Нутқ маданияти ва тил маданияти.

Таянч тушунчалар.

Нутқ - (арабча) фикрни сўз орқали ифодалаш.

Назм - (арабча) шеърый асар: шеърыйт жанри, шеър ўлчови.

Наср - (арабча) проза, прозаик асар, проза жанри.

Мантиқ - (арабча) тафаккур шакли ва қонунлари ҳақидаги фан логика.

Маданият - (арабча) таълим - тарбиялилик ва зиёлилик.

Сухандонлик – нотиклик, воизлик, нутқ сўзловчи.

Градация - (лот. gradation - босқичма- босқич кучайтириш) нутқ парчаларидан бири.

Кадрлар тайёрлаш Миллий дастурида малака ошириш ва қайта тайёрлаш масаласига алоҳида аҳамият берилган. Аммо ўқитувчи бунга қўшимча ўз соҳасидаги илмий ютуқлар ва ижтимоий ҳаётда бўлаётган ўзгаришлардан доимий хабардор бўлиб турмаса, ўз устида ҳар кун, ҳар соатда мустақил ва муттасил ишламаса, унинг чин маънодаги замонавий ўқитувчи бўлиши қийин.

Маълумки, ҳар қандай давлат мустақиллигининг белгиларидан бири унинг давлат тилига эга эканлигидадир. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши ва давлат тили ҳақидаги қонуннинг жорий этилиши мустақиллигимиз пойдеворига асос бўлди. Истиклол шарофати билан ўзбек тилининг мавқеи янада ошди, унинг ижтимоий ҳаётнинг барча соҳаларида амал қилинишига катта имкониятлар яратилди. Хуллас, барча соҳаларда “Давлат тили ҳақида”ги қонуннинг ижроси ҳаётга изчил татбиқ этиб келинмоқда. Шунингдек, барча олий ўқув юртларида нутқ маданияти фани, малака ошириш ва қайта тайёрлаш ўқув курсида нотиклик санъати, академик лицей ва касб ҳунар коллежларида нутқ маданияти ва давлат тилида иш юритиш фанларининг ўқув режага киритилиши ва фан

сифатида ўқитилиши ҳам жамият маданий тараққиёти, миллат маънавий камолотининг муҳим белгиси саналган тилга, нутқ маданиятига бўлган алоҳида эътибордан далолатдир.

Юртбошимизнинг: “Ўз давлат тилини билиш, уни ўрганиш юксак маънавият, Ватан ва халқига садоқат белгиси эмасми?” деган сўзлари фикримизнинг далилидир. Президентнинг “Юксак маънавият – енгилмас куч” номли китобида она тили миллатнинг руҳи ва ғурури эканлиги тўғрисида айтилган таъсирли, ибратли фикрлар она тилимиз мақоми ҳануз давлат сиёсати даражасида турганлигини кўрсатади.

Нутқ маданияти ҳақида гап борар экан, энг аввало, фикрнинг аниқ, мантиқан тўғри, таъсирли ва мақсадга мувофиқ эканлиги тушунилади. Фикр ўқувчи ёки тингловчига етиб бориб, маълум таъсир кўрсатса, яхши нутқ саналади. Сўзлашдан мақсад – фикр аниқлиги. Зотан, тилнинг вазифаси ҳам шу. Бир фикрни тилда турли воситалар ёрдамида ифодалаш мумкин. Ўқитувчи бу воситалардан энг мувофиғини танлай билиши керак. Бунинг учун у, албатта, ўз она тилини пухта билиши, унинг барча имкониятларидан усталик билан фойдалана олиши, бир сўз билан айтганда чин маънодаги нотик бўлиши зарур. Нотик нутқи аниқ ва равшан бўлиши билан бирга тоза бўлиши ҳам шарт, акс ҳолда фикрнинг кучи кетади, сўзловчининг нутқи тингловчига яхши таъсир қилмайди.

Ўқувчиларга ҳар қандай фанни тушунтириш, компьютерда ишлашни ўргатиш, она юртга муҳаббат ва уни эъзозлаш, унинг ҳимояси учун ҳамиша ҳозирлик ҳиссини фақат ва фақат сўз кучи билангина шакллантириш лозимлигини бугун даврнинг ўзи кўрсатиб турибди. Чунки ўқувчи, талаба, тингловчи ёки ходимлар билан ишлаш жараёнида билимга эга бўлишнинг ўзи кифоя қилмайди. Маълум бир ютуқни қўлга киритиш жараёнида эса раҳбарнинг нотиклик маҳорати муҳим аҳамият касб этади. Шундай экан, касбидан қатъий назар ҳар бир мутахассис ана шу қудратли восита – нотиклик санъати билан қуролланиши лозим.

Нутқ маданияти ҳозирда тилшунослик фанининг долзарб муаммоларидан бири ҳисобланади. Ўзбек адабий тили ва унинг меъёрларини илмий жиҳатдан ўрганиш ҳам ўзбек нутқ маданияти соҳаси учун ниҳоятда муҳимдир. Адабий тилнинг ривожланиш қонуниятларини, адабий тил меъёрларининг умумий ҳолатини, ундаги турғун ва нотурғун ҳодисаларни чуқурроқ текширмай туриб, адабий тил (нутқ) маданияти ҳақида гапириш мумкин эмас. Шунингдек, нотиклик санъати сирларини билиш, ўрганиш барча соҳа вакиллари, мутахассислари учун, умуман, ҳар қандай маданиятли инсон учун ҳаётий зарурат деб ҳисобланиши керак.

Мазкур қўлланмада баҳсли ўринлар бўлиши табиий. Бу борада фойдали маслаҳатлар билдирган ҳамкасбларга ва китобхонларга миннатдорчилик билдириб, кейинги ишларимизда, албатта, инобатга оламиз.

Нутқ маданияти фани, мақсад ва вазифалари

Нотиқлик санъати оғзаки ва ёзма нутқни тингловчиларга жонли, ифодали ва таъсирли етказиш малакасини эгаллашдир. Фаннинг мақсади – тингловчиларнинг маданий нутқ кўникма ва малакаларини такомиллаштириш, вазифаси: - нотиқлик санъати назарияси ва тарихи; маданий нутқ, унга қўйиладиган талаблар ҳақида маълумотлар бериш; нутқнинг асосий сифатлари (тўғрилиги, аниқлиги, тозалиги мантиқийлиги, таъсирчанлиги, мақсадга мувофиқлиги) ҳақида тушунча бериш; олинган назарий билимлар асосида маданий нутқ малакаларини шакллантиришдан иборат. Шунинг билан бирга ушбу фанни ўзлаштириш натижасида

- нотиқлик санъати ва тарихи, нутқ маданияти, Шарқ ва Ғарб олимлари, адиблари, жамоат арбобларининг бу борадаги қарашлари; адабий тил норма (меъёр) лари; маданий нутққа қўйиладиган талабларни билиш;

- нутқ услублари ва нутқ маданияти талабларига риоя этган ҳолда нутқ тузиш; маданий нутқ кўникмаларига эга бўлиш;

- олинган билимлардан ўз нуқтаи назарини илмий асослаб бериш ва амалий масалаларни ҳал қилишда фойдалана билиш малакаларига эга бўлиш кўзда тутилган.

Нотиқлик санъати фанини ўқитишда тингловчиларнинг ўзбек тилшунослигининг барча бўлимлари, фалсафа, мантиқ, психология, педагогик маҳорат каби фанлардан эгаллаган билимларига асосланилади. Ўз навбатида, бу ўқув фани стилистикани ўрганиш учун замин ҳозирлайди.

Нотиқлик санъати назарияси ва амалий қоидалари ҳақида фикр юритишда Цицерон асарларига мурожаат қиламиз. Нотиқлик санъати назарияси ва амалий қоидалари “Три трактата об ораторском искусстве” китобига ёзилган матндан фойдаландик.

Нотиқлик мактабларида ўргатиладиган сухандонлик санъатининг батафсил қоидалари қуйидагича кўринишдадир. Қадимгилар сухандонлик санъатини уч хилини кўрсатиб ўтадилар, булар: 1) тантанавор нутқлар; 2) кенгаш нутқлари (сиёсий нутқлар); 3) суддаги нутқлар. Тантанавор сухандонликка мактов ва танбех нутқлар, кенгаш сухандонлигига ишонтирувчи (кўндирувчи) ва ишончдан қайтарувчи нутқлар, суд сухандонлигига эса айбловчи ва ҳимоя қилувчи нутқлари кирган. Тантанавор сухандонликда нотиқ яхши ва ёмон тушунчасида, кенгаш сухандонлигида

фойдали ва зарарли тушунчасидан, суд суҳандонлигида эса адолатли ва адолатсизлик тушунчасидан келиб чиқиб сўзлаши керак бўлган.

Суҳандонликнинг уч манбаи ва уч мақсади фарқланган. Суҳандонликнинг уч манбаи қуйидагилар: табиий иқтидор; назарий таълим ва амалий машғулот. Кейинчалик бу сафга тақлид киритилган. Суҳандонликнинг уч мақсади қуйидагилар: ишонтириш, ҳузур бахш этиш, ҳаяжонлантириш. Риторика (нотиклик) фани ана шу мақсадларга эришишни назарда тутган. Нутқни риторик ишлаб чиқиш беш қисмдан иборат: материални топиш, материални жойлаштириш, сўз билан баён қилиш, эслаб қолиш ва нутқ сўзлаш.

1. Материални топиш икки қисмдан иборат: ушбу бўлим антик риторика айниқса, Гермагор ва унинг ишини давом эттирувчилар томонидан пухта ишлаб чиқилган. Суҳандонликнинг материали икки мақомга бўлинади: аниқ масалалар ва умумий масалалар. Нотик шу тарзда эришадиган умумий масалаларни икки турга бўлиши мумкин. Назарий ва амалий. Назарий ва амалий масалани кўриб чиқиш нутқнинг асосини ташкил этади.

2. Материални жойлаштириш. Софистлар давриданок ишлаб чиқилган нутқ қурилиши тарихига суянган. Нутқ тўрт асосий қисмга бўлинган. Кириш, баён этиш, ишлов бериш, хулоса. Айтиб ўтиш керакки, ушбу тўрт қисмдан учинчиси иккига бўлинади ва яна янги икки қисм қўшилади. Шунинг учун баъзи назарийчиларда нутқ қисмлари еттитагача бўлинади: кириш, баён, мавзунини белгилаш, исботлар (далиллар), рақибнинг далилларини инкор этиш, чекиниш ва хотима. Айрим фикрларнинг изчиллиги, кетма-кетлиги ва уларни гуруҳларга бўлиш муҳим.

3. Сўз билан баён қилиш. Маълумки, нутқни сўз билан ифодалаш нотикнинг асосий вазифасидир бўлган. Бундан ташқари нафақат касби нотиклик бўлганлар учун, балки бошқа мутахассисликлар (муҳаррирлар, файласуфлар...) қизиқиш доирасида бўлганлиги учун ҳам машҳур бўлган. Сўз билан ифодалаш назарияси уч қисмга бўлинган. Сўз танлаш ҳақидаги таълимот, сўз бирикмаси ҳақидаги таълимот ва шакллар ҳақидаги таълимот.

4. Эслаб қолиш. Ёдда сақлаш риториканинг назарий жиҳатдан энг кам ишлаб чиқилган қисмидир. Ёзилган матнни ёдлашда саҳифанинг умумий кўриниши ва сатрлар жойлашишини эслаб қолиш талаб қилинган.

5. Нутқ сўзлаш (талаффуз қилиш) нотикликнинг охириги қисми бўлгани билан ўта муҳим таркибий бўлаги саналади. Нотикнинг овози жарангдор, талаффузи тушунарли (аниқ), ранго-ранг, бой бўлиши зарур. Лекин ясама оҳангдорлик бўлмаслиги керак. Нутқ сўзлаётганда гавда олижаноб бир

тарзда тутилиши, нигоҳ тўғри ва ўткир, маъноли қиёфа, ҳаракатлар кенг, лекин босиқ бўлиши талаб этилади.¹

«Нотиқлик санъати» фани ўзига хос амалий соҳа сифатида тилшуносликнинг (фақат тилшунослик билан боғлиқ томонлари ҳақида сўз юритамиз) назарий фанларидан олинган билимларга суянган ҳолда тўғри, таъсирли нутқ тузиш йўллари ўргатади. У тил, тил меъёрлари, нутқ, нутқнинг сифатлари, нутқ услублари, нутқда учраши мумкин бўлган камчилик ва хатолар, нутқ талаффузига доир муаммолар юзасидан баҳс юритади.

«Нотиқлик санъати» фани ўз текшириш объекти ва вазифаларига эга. Унинг текшириш предмети нутқнинг лисоний қурилиши, адабий тил меъёрлари ва нутқнинг коммуникатив (алоқа учун керакли) сифатларидир. Тил маданиятининг асосий текшириш объекти адабий тил меъёрлари, асосий вазифаси эса ушбу меъёрдаги иккиланишларни бартараф этиш бўлмоғи керак.

«Нотиқлик санъати» фани адабий тил меъёрларини, унинг тарихийлигини, тараққий этиб боришини ундаги баъзи бирликларнинг эскириши, улар ўрнида янги меъёрий бирликларнинг пайдо бўлишини кузатиб, қайд этиб боради. Бироқ бу фан адабий меъёрларни яратмайди, баъзи бир ҳодисаларни меъёр сифатида мажбуран киритмайди. Балки ўзбек миллий адабий тили фаолиятини, унинг ривожланишини кузатиб боради, объектив қонунларини кашф этади, шулар асосида тавсиялар беради.¹

«Нотиқлик санъати» фани ҳозирги ўзбек адабий тилини ўрганиш билан бирга, шу адабий тил асосида вужудга келадиган барча нутқ турлари, адабий тилга асос бўлувчи халқ тили шевалари ҳам унинг объектига дахлдордир. Нотиқлик санъати соҳаси адабиётшунослик, поэтика, эстетика, этика, педагогика, мантик, руҳшунослик, сиёсатшунослик соҳалари билан ҳам боғлиқ. Нотиқлик ва воизлик санъатига оид асарлар, ўзбек маданий нутқига асос бўлган миллий адабий мерос намуналари, ўзбек миллий хужжатчилиги ҳамда давлат тилида иш юритиш қонун - қоидалари мажмуаси нотиқлик санъати фанининг асосий объектларидандир.

¹ Қаранг: Цицерон “Нотиқлик санъати ҳақида икки рисола”. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2007 йил, 35-55-бетлар.

¹ Т.Қудратов. Нутқ маданияти асослари. Т.: 1993, 15-16-бетлар.

Нутқ маданияти соҳаси

Такрорлаш учун саволлар:

1. Нотиқлик санъати фанининг мақсади нималардан иборат?
2. Нотиқлик санъати фанининг вазифаси нималардан иборат?
3. Нотиқлик санъати фанининг объекти нималардан иборат?
4. Сухандонликнинг қандай манба ва мақсадлари мавжуд?
5. Нутқда материални қандай жойлаштириш лозим?
6. Сўз билан баён қилишда нималарга эътибор бериш лозим?
7. Талаффузда нималарга эътибор бериш керак?
8. Нотиқлик санъати қайси фанлар билан ўзаро алоқадор?

Адабиётлар ва электрон таълим ресурслари рўйхати**Асосий:**

1. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Т.: Алишер Навоий номидаги миллий кутубхона, 2007.
2. Расулов Р., Мўйдинов Қ., Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати. – Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети, 2009.
3. Расулов Р., Ҳусанов Н., Мўйдинов Қ., Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати. -Тошкент, 2006.
4. Кўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё., Нутқ маданияти ва услубият асослари.- Т.: Ўқитувчи, 1992.
5. Қудратов Т., Нутқ маданияти асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1993.

Қўшимча:

1. Каримов И.А. Баркамол авлод - Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. -Т.: Шарқ 1998.
2. Каримов И.А. Баркамол авлод орзуси.- Т.: Ўзбекистон 1999.
3. Сафаев Н., Ғаффоров Б. Муомала сирлари.- Т.: Наврўз, 1992.
4. Сиддиқ Мўмин . Сўзлашиш санъати.- Фарғона, 1997.
5. Ортиқов А., Ортиқов А., Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати.- Тошкент, 2002.
6. Султонсаидова С., Шарипова Ў. Ўзбек тили стилистикаси. Т.: Юрист – медиа, 2007.

Электрон ресурслар:

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. [tdpu-INTRANET. Ped](http://tdpu-INTRANET.Ped)
6. www.nutq.intal.uz

2-МАВЗУ: АДАБИЙ НОРМА ВА НУТҚ МАДАНИЯТИ

Режа:

1. Адабий норма тушунчаси.
2. Ўзбек адабий тили нормалари таснифи.
3. Ўзбек адабий тили ва нутқ маданияти.
4. Нутқ маданияти ва тил маданияти

Таянч тушунчалар

Морфема - (грекча) тилшуносликка оид термин бўлиб, сўзнинг маъно англатувчи, бошқа маъноли қисмларга бўлинмайдиган қисми (ёки бўлаги) (ўзак морфема, аффиксал морфема).

Жаргон - (французча) бирор ижтимоий гуруҳнинг ўзига хос ва ўзигагина тушунарли бўлган, бошқалар тушунмайдиган ясама тили.

Арго – (фран. argot - жаргон). Ясама тил. Бирор ижтимоий гуруҳ, тоифанинг ўзига хос, бошқалар тушунмайдиган, луғавий бирликлардан иборат ясама тили.

Лингвистика (фран. linguistique. лот. lingua – тил) – тилшунослик.

Нотиқлик санъати тўғрисида гап борар экан, табиийки, нутқда сўзларнинг ўринли ва ўринсиз ишлатилиши тўғрисида ҳам баҳс боради. Қўлланган тил бирлигини тўғри ёки нотўғри дейилганда, албатта, маълум бир ўлчов (мезон) га асосланамиз. Мана шу ўлчов (мезон) тилшуносликда адабий тил меъёри деб юритилади.

Ҳар бир лаҳжанинг, сўзлашув тилининг, адабий тилнинг ўз меъёрлари бўлганидек, нутқнинг алоҳида кўринишлари бўлган арголар, жаргонлар ҳам ўз меъёрига эга. Хусусий меъёрлар қуйидагича кўрсатилади: 1. Диалектал меъёр. 2. Сўзлашув нутқи меъёри. 3. Арголар, жаргонлар меъёри. 4. Адабий тил меъёри (адабий меъёр).

Ўзбек адабий тили меъёрлари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

- 1.Лексик - семантик меъёр.
- 2.Талаффуз – (орфоэпик) меъёр.
- 3.Ёзув (графика) меъёри.
- 4.Фонетик меъёр.
- 5.Акцентологик (урғуни тўғри қўллаш) меъёр.
- 6.Грамматик (морфологик ва синтактик) меъёр.
- 7.Сўз ясалиш меъёрлари.
- 8.Имловий меъёр.

9. Услубий меъёр

10. Пунктуацион меъёр.¹

Адабий меъёрнинг оғзаки ва ёзма кўринишлари мавжуд бўлиб, оғзаки адабий меъёрнинг ривожланишига халқ қизиқчилари, аскиячилари, латифагўй халқ шоир - бахшилари катта ҳисса қўшсалар, ёзма адабий меъёрнинг шаклланишида белгиланган ёзув шакли асосида ёзиб қолдириладиган ёзма адабиётнинг хизмати чексиздир. Умуман олганда, адабий тил меъёрини ўрганиш янгилик эмас. Тил меъёри ва адабий меъёр муаммо сифатида нутқ маданияти илмий соҳа деб тан олингунга қадар ҳам ўрганиб келинган. Адабий тил меъёри, унинг шаклланиш, ривожланиш, стабиллашув қонуниятлари нотиклик санъати соҳасининг текшириш объекти ҳисобланади.

Нотиклик санъати соҳасининг ажралмас қисми, унинг ўзаги саналган маданий нутқ тарбияси билан шуғулланувчи нутқ маданияти ва унинг адабий тил меъёрига ёндашуви қуйидаги хусусиятлари билан грамматик муносабатда фарқ қилади.

а) нутқ маданияти адабий тил меъёридаги ўзгариб, бузилиб турувчи нутқий нуқсонларни юзага келтирувчи хусусиятларни топиши ва уларни тузатишга интилиши лозим;

б) нутқ маданияти адабий тил меъёрини доимий ривожланиб, ўзгариб турувчи ҳодиса сифатида текшириши ва адабий тил меъёри системасидаги янги ҳолатларни, ўзгараётган, ўзгарган ҳолатларни, шунингдек, «ўлган», истеъмолдан чиққан ҳолатларни ҳисобга олиши керак.

в) нутқ маданияти адабий тил меъёри системасидаги қарама - қарши ҳолатларни белгилаши ҳамда тилнинг барча яруслари бўйича текшириши лозим².

Нутқ маданияти адабий меъёрни маълум мақсад билан, аниғи маданий нутқнинг чегараси ва воситаларини аниқлаш мақсадида ўрганади. Шу сабабли, нутқ маданияти соҳаси адабий тил ва унинг меъёрий системасини баҳолайди ва назорат қилади. Нутқ маданияти соҳаси адабий тилга ёндашади, яъни адабий тил ривожига онгли аралашади.

Маданият тушунчаси ниҳоятда кенг бўлиб, у жамият ҳаёти ва фаолияти билан боғлиқ бўлган деярли барча жараёнларни, йўналишларни, ҳодисаларни камраб олади.

¹ Р.Кўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 38-бет

² Р.Кўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Ўша асар. 39-бет.

Нутқ маданияти жамият ҳаётининг, жамият маданиятининг ўта муҳим ажралмас таркибий қисми, муайян воқелиги, кўриниши сифатида алоҳида аҳамиятга эгадир. У фикр алмашиш, муомала каби кундалик, доимий, зарурий жараёнларни ўз ичига олади, улар орқали воқеликка айланади, таъсир қилиш қувватига эга бўлади.

Демак, нутқ маданияти нутқ билан, нутқ фаолияти билан бевосита боғлиқ экан, тил нима, нутқ нима деган саволларнинг келиб чиқиши мутлақо табиий ва мантиқийдир.

Нутқ маданияти фақатгина адабий тилни онгли ва мақсадга мувофиқ меъёрлашга (уни қайта ишлаш ва бойитишга) қаратилган ҳаракатларгина эмас, балки миллатнинг умумий маданиятини кўтариш, одамларда маълум «тил диди»ни тарбиялашга хизмат қилувчи фаолият ҳамдир.

Нутқ маданияти термини тилшуносликда уч хил ҳодисани ифода этади:

- 1) маданий нутқнинг, яъни нутқий ҳодисанинг номи;
- 2) маданий нутқ тушунчаси билан боғлиқ ва нутқ маданияти деб юритилувчи илмий муаммонинг номи;
- 3) нутқ маданияти муаммоларини ўрганиш билан шуғулланувчи соҳанинг, тилшунослик фани бўлимининг номи.

Келтирилган учта ҳодисанинг ҳар бири мураккаб кўринишларига, кирраларига эга, уларни бир-бири билан қориштирмаслик лозим.¹

Шундай қилиб, мазкур муаммоларни ўрганиш билан шуғулланувчилар нутқ маданиятига қуйидагича таъриф беришади.

1. Нутқ маданияти адабий тил ривожининг ўзига хос хусусиятларидан бири (Прага лингвистик мактаби).

2. Нутқ маданияти (тил маданияти) – бу адабий тил меъёрларининг шаклланиши ва силлиқланишига ёрдамлашишдан иборат бўлган фаолият, яъни тил ривожига онгли аралашувдир (Прага лингвистик мактаби).

3. Нутқ маданияти тилни, унинг қонун-қоидаларини онгли идрок қилиш, аниқ, равшан, ифодали нутқ туза олиш маҳоратидир (А.Гуревич ва б.).

4. Нутқ маданияти кишиларнинг ўзаро тўлиқ ва теран фикрлашиши, тилнинг барча имконият ва воситаларини пухта эгаллашидан иборатдир (Б.Н.Головин ва б.).

5. Нутқ маданияти фақат тўғри нутқгина эмас, балки укувлилик ҳамда нутқий чечанлик ҳамдир (Г.О.Винокур ва б.).

6. Нутқ маданияти тил воситаларидан ўринли фойдаланган ҳолда мақсадга мувофиқ сўзлаш ва ёза олиш санъатидир. (А.И.Ефимов).

¹ Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умурқулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари. -Т.: 1998, 31 – бет.

7. Нутқ маданияти бу, аввало, фикрлаш маданиятидир. (Д.Э.Розенталь ва бошқалар)

8. Миллий ўзига хослиги билан ҳам ажралиб турувчи нутқ маданий нутқдир. (М.Агафанова).²

Хулоса шуки, нутқ маданияти тилни – алоқа- аралашув куралини ишлатишга бўлган муносабатдир. Тил вакилларида бу ноёб куралининг имкониятларига муносабат, уни ишлатишдаги бошқа омиллар: тафаккур, онг, борлик, турли вазият ва ҳолатлар, мақсадга бўлган муносабат қанчалик юқори савияда бўлса, нутқ маданияти ҳам шунчалик юқори савияда бўлади. Аксинча бўлса-чи, унда нутқ маданиятининг ҳам паст савияда бўлиши муқаррар.

Маълумки, тилнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши жамият тараққиёти билан узвий боғлиқдир. У жамият тараққиёти, меҳнат фаолияти жараёнида юзага келадиган, фақат жамиятда, одамлар орасида мавжуд бўладиган ижтимоий ҳодисадир. Жамият ривожланган сари тил ҳам шаклланиб боради. Демакки, шу тилда сўзлашувчи миллатнинг маънавияти юксалиб, нутқий малакаси ортиб боради. Акс ҳолда тил таназзулга юз тутади. Бу эса нутқий малаканинг сўнишига, маънавиятнинг қашшоқлашишига олиб келади.

Жамиятда яшаётган ҳар бир шахс алоҳида нутқ эгаси саналади. Лекин уларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган нутқий кураш шу жамиятнинг ягона тили ҳисобланади.

Инсон нутқ фаолиятида адабий тил маданияти қоидаларини мукамал билгани ҳолда, айниқса, бадий адабиётларни, газета ва журналларни ўқиши, радио ва телевиденияни кузатиб бориши орқали ҳамда тинимсиз мустақил шуғулланиши натижасида нутқий малакага эга бўлади.

Адабий тил маданиятини чуқур эгаллаган инсонгина нутқ маданиятига эга бўлади. Тил маданиятини эгаллашда тилга бўлган эътибор, унга чинакам муҳаббат ва ҳурмат муҳим роль ўйнайди. Адабий тил ва унинг меъёрларини шунчаки қизиқиш ёки у билан номигагина шуғулланиш орқали эгаллаб бўлмайди.

Инсоннинг нутқ фаолияти уч кўринишда намоён бўлади.

Булар - сўзлаш, мутолаа қилиш ва эшитиш. Сўзлаш дейилганда, сўзловчининг маълумот, маслаҳат бериши, буюриши, ўзига номаълум бўлган нарсалар ҳақида сўраши тушунилади. Сўзлаганда сўзловчининг билими,

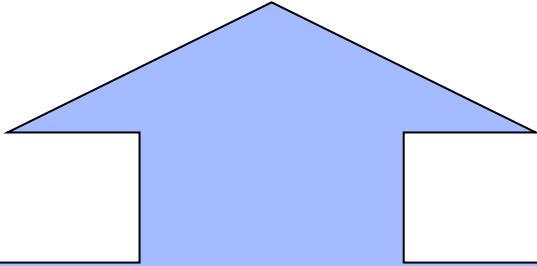
² Э.Бегматов, А.Бобоева, М.Асомиддинова, Б.Умуркулов, Ўзбек нутқи маданияти очерклари. 45-бет.

маданияти, ахлоқи, одоби юзага чиқади. Сўзлашнинг монологик ва диалогик кўринишлари мавжуд.

Мутолаа қилиш ўқувчининг ёзма нутқ орқали асар муаллифи, образлари билан мулоқатидир. Мутолаа туфайли ёзма нутқда акс этган воқеа - ходисадан хабардор бўлади.

Ўрта мактабда таълим олаётган ёшларни, яъни, жамиятнинг янги ижтимоий кучларини етиштиришда ўқитувчи масъул ҳисобланади. Жамият ўқитувчининг кўлига ёш авлодни, яъни ўз келажагини ишониб топширади. Унинг камол топишида ўқитувчининг нутқи ўта муҳимдир. Демак, ўқитувчилик касби инсонпарварлик, ватанпарварлик, юксак маданият билан бирга юқори даражадаги нутқий малакага ҳам эга бўлишини талаб қилади.

Хусусий меъёрлар

-
- 1. Диалектал меъёр.**
 - 2. Сўзлашув нутқи меъёри.**
 - 3. Арголар, жаргонлар меъёри.**
 - 4. Адабий тил меъёри (адабий меъёр).**

Ўзбек адабий тили меъёрлари илмий асарларда қуйидагича тасниф қилинади:

- Лексик - семантик меъёр.
- Талаффуз – (орфоэпик) меъёр.
- Ёзув (графика) меъёри.
- Фонетик меъёр.
- Акцентологик (урғуни тўғри қўллаш) меъёр.
- Грамматик (морфологик ва синтактик) меъёр.
- Сўз ясалиш меъёрлари.
- Имловий меъёр.
- Услубий меъёр
- Пунктуацион меъёр.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Адабий тил меъёри нима?
2. Сўзлашув нутқи меъёри деганда нимани тушунасиз?
3. Арголар, жаргонлар меъёри деганда нимани тушунасиз?
4. Диалектал меъёр деганда нимани тушунасиз?
5. Тил маданияти билан нутқ маданияти қайси жиҳатларига кўра ўзаро фарқ қилади?
6. Нутқ фаолияти қандай кўринишда намоён бўлади?
7. Нутқий малакага қандай эришиш мумкин?
8. Тил ва нутқнинг ўзаро боғлиқлиги ҳақида гапириб беринг.

3-МАВЗУ: НУТҚ МАДАНИЯТИ ВА НОТИҚЛИК САНЪАТИ ТАРИХИДАН.

Режа:

1. Нотиқлик санъати тушунчаси.
2. Нотиқлик санъатининг келиб чиқиш ва ривожланиш тарахи.
3. Нотиқлик турлари.
4. Ғарб ва шарқ маданияти тарихида нотиқлик санъати.

Таянч тушунчалар

1. Логографлар – Нутқ матнини ёзиб берувчи шахслар.
2. Синегорлар – судда бошқа биров манфатини кўзлаб нутқ сўзловчилар.

Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати тарихи.

Нотиқлик санъати ҳақидаги таълимот қадимги Рим, Афина, Юнонистон мамлакатларида пайдо бўлган. Жамиятнинг ривожланиши, савдо- сотиқ, суд ишларининг ниҳоятда тараққий этиши нотиқликни санъат даражасига кўтарди. Давлат арбобларининг обрў- эътибори ва юқори лавозимларга кўтарилиши, уларнинг нотиқлик маҳоратига ҳам боғлиқ бўлган. Нотиқлик санъати саркардалиқ маҳорати билан баробар даражада улуғланган.¹ Машхур нотиқ Цицерон: «Тарихда ё яхши ҳарбий саркарда, ё яхши нотиқ бўлиш керак», деган экан. Аристотель, Демосфен, Цицерон, Квинтилиан каби олимлар ҳаётий тажрибалари ва яратган асарлари билан кишилиқ жамиятида риторика ва нотиқлик санъатининг ўзига хос мактабини яратдилар. Цицероннинг «Нотиқлик ҳақида», «Нотиқ», «Брут» асарлари, Марк Фабий Квинтилианнинг «Нотиқ билими ҳақида», Аристотелнинг «Риторика» каби асарлари ҳам қадимги Греция ва Римда маданий нутқ, нотиқлик назарияси ривожланганлигини кўрсатади.

Ўрта Осиё маданияти тарихида ҳам нотиқлик санъати ўзига хос мавқега эга бўлган. Абу Наср Форобий, Маҳмуд Кошғарий, Маҳмуд Замахшарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Кайковус, Сўфи Оллоёр, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳусайн Воиз Кошифий, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулла Қаҳҳор каби мутафаккирлар тилга, нутққа жиддий эътибор бериш билан бирга яратган асарларида ҳам бебаҳо фикрлар билдиришган.

¹ Р.Кўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев Нутқ маданияти ва услубият асослари. -Т.: 1992. 6-бет.

Абу Наср Форобий тўғри сўзлаш, тўғри мантикий хулосалар чиқариш, мазмундор ва чиройли нутқ тузиш тўғрисида шундай дейди: «Қандай қилиб таълим бериш ва таълим олиш, фикрни қандай ифодалаш, баён этиш, қандай сўраш ва қандай жавоб бериш (масаласи)га келганимизда, бу ҳақда билимларнинг энг биринчиси жисмларга ва ҳодисаларга исм берувчи тил ҳақидаги илмлар деб тасдиқлайман....».

Кайковус томонидан 1082-1083 йилларда яратилган, қадимги Шарқ педагогикасининг ажойиб асарларидан бири ҳисобланган «Қобуснома» да ҳам нутқ одоби ва маданияти ҳақида ибратомуз фикрлар айтилган. Муаллиф фарзандига қилган насиҳатлари орқали ўқувчини ёқимли, мулойим, ўринли сўзлашга, беҳуда гапирмасликка ундайди. Сўзлаганда ўйлаб, ҳар бир фикрдан келиб чиқадиган хулосани кўз олдига келтириб, гапириш кераклигини, киши камтар бўлиши, ўзини халқ орасида оддий тутиши лозимлигини эслатиб, маҳмадоналик қилиш, кўп гапириш донолик белгиси эмаслигини шундай ифодалайди: «Эй фарзанд, агар ҳар нечаким суҳандон бўлсанг, ўзингни билғондан камроқ тутғил, то сўзлаш вақтида нодон ва бебурд бўлиб қолмағайсан. Кўб билиб, оз сўзлагил ва кам билиб кўп сўз демағил. Нима учунки, ақлсиз шундоқ киши бўладур - у кўб сўзлар. Дебдурларки, хомушлиқ саломатлик сабабидур, чунки кўб сўзлагучи оқил киши бўлса ҳам, авом уни ақлсиз дерлар».¹

Алишер Навоийнинг асарлари ўзбек тилида нутқ тузишнинг гўзал намуналари бўлиши билан бирга унинг мукамаллашишига ҳам катта ҳисса қўшди. Алишер Навоий тил ва нутқ ҳақида ўзининг «Маҳбуб ул-қулуб» асарида шундай дейди: «Тил мунча шараф била нутқнинг олатидур ва ҳам нутқдирки, гар нописанд зоҳир бўлса, тилнинг офатидур...»¹ яъни, тил шунча шарафи билан нутқнинг қуролидир, агар у ўринсиз ишлатилса, тилнинг офатидир.

Кўринадики, Шарқ мутафаккирлари нотик олдига тилни пухта ўрганиш, унинг луғавий бойлиги ва грамматикасини пухта эгаллаш, мантиқли сўзлашни ўрганиш, нутқни ички (мазмун) ва ташқи (шакл) кўринишига бирдай эътибор бериш, гўзал ва таъсирчан нутқ туза билиш, тил бойликларини мақсадга мувофиқ ҳамда ўринли ишлатиш вазифаларини кўядилар ва уларнинг ижросини кузата-дилар, чуқур таҳлил этадилар.

Нотиклик санъати тарихидан

¹ Кайковус Қобуснома -Т.: 1986, 45-бет.

¹ Алишер Навоий. Маҳбуб-ул қулуб. 14-том, -Т.: 1998, 94-бет.

Нотиқлик санъати оғзаки ва ёзма нутқни тингловчиларга жонли, ифодали ва таъсирли етказиш малакасини эгаллашдир. Нотиқлик санъати мураккаб санъат бўлиб, уни эгаллаш кишидан қунт ва чидам, малака ва тажриба талаб этади.

Кишилиқ жамиятининг бирор бир жабуҳаси йўқки, унда нотиқлик санъати ёки унинг элементлари қатнашмаган бўлса. Масалан: бирор бир раҳбарнинг ўз ходимларига қарата сўзлаган нутқида ҳам, ўқитувчининг ўқувчиларига берадиган сабоғида ҳам, хуллас, ҳамма - ҳамма ерда нотиқлик санъати ўз мавқеига эга бўлган.

Нотиқлик санъатининг ижтимоий мавқеи шу қадар кенг ва сертармоқки, уни ҳар бир соҳада меъёри, мазмуни ва шакли, ўзига хослиги, таъсир кучи ва томонлари жиҳатидан алоҳида - алоҳида кўриб чиқиш учун маълум бир вақт, имконият талаб қилинади.

I. Нотиқлик санъати турлари ва нутқ кўринишлари.

I. Сиёсий-ижтимоий нотиқлик:

1. Сиёсий-ижтимоий ва сиёсий иқтисодий мавзудаги нутқ.
2. Сессия, конференциядаги нутқ.
3. Сиёсий нутқ.
4. Дипломатик нутқ.
5. Сиёсий шарҳ.
6. Ҳарбий ватанпарварлик нутқи.
7. Митинг нутқи.
8. Илмий-оммабоп нутқ.

II. Академик нотиқлик:

1. Ўқув юртлари маърузалари.
2. Илмий нутқ (маърузалар).
3. Илмий шарҳ.
4. Илмий ахборот.

III. Суд нотиқлиги:

1. Қораловчи (прокурор) нутқи.
2. Жамоатчи-қораловчи нутқи.
3. Оқловчи (адвокат) нутқи.
4. Жамоатчи-оқловчи нутқи.
5. Ўз - ўзини ҳимоя қилиш нутқи.
6. Судянинг нутқи

IV. Ижтимоий-маиший нотиқлик:

1. Мадҳия (юбилей ёки мақтов нутқи).
2. Таъзия (мотам нутқи).
3. Табрик нутқи (тост).

V. Диний нотиқлик:

1.Ваъз

Кўплаб фанларнинг бешиги бўлган қадимги Юнонистон (Греция) нотиқлик санъати соҳасида ҳам жаҳон маданияти тарихининг энг ёрқин саҳифаларини яратди.

Юнон нотиқлигининг энг қадимий сарчашмалари ҳақида деярли ҳеч бир ёзма маълумот қолмаган. Нотиқлик санъати ҳақидаги илк маълумотларни эса фақатгина Гомернинг (эрамиздан олдинги XII аср) «Илиада» ва «Одиссея» номли дostonларидан олиш мумкин.

Гомер дostonлари маълумотига қараганда қадимги Юнонистон тупроғида эрамиздан аввал, ана шу даврларда, Нестор, Менелай, Одиссей, Ахилл каби бир талай машҳур нотиқлар бўлганлар. Гомер турли воқеалар тасвири жараёнида йўл-йўлакай эслаб ўтган юқоридаги тўртта нотиқларнинг нотиқлик санъатининг тўртта йўналишга мансублиги, улардан айримларининг эса махсус нотиқлик мактабларида таҳсил олганликларини қайд этади. Хусусан, Ахиллнинг Феникс исмли сўз устаси дарсхонасида сабоқ олганлигини айтади. Ушбу фикрлар шуни кўрсатадики, нотиқлик санъати ўша даврларда худди ҳарбий мутахассислик ва бошқа шу каби ижтимоий - сиёсий зарур мутахассисликлар қатори махсус мактабларга эга бўлган. Юнонистонда кейинчалик аристократия, демократия тузумининг ўрнатилиши натижасида давлат ишларида, халқ мажлисларида, сенат кенгашлари ва суд жараёнларида мамлакатнинг ҳар бир эркин фуқароси иштирок этиш, кўрилаётган масала юзасидан эркин муҳокама юритиш ҳуқуқига эга бўлган. Бу ҳол кенг омма орасида ҳам нотиқлик санъатининг ривожланиши учун жуда қулай шароит яратди. Чунки нотиқлик санъати ҳар бир фуқаро учун зарурий эҳтиёжга айланган эди. Шу боис барча давлат арбобларидан тортиб, халқ мажлисларининг иштирокчиси бўлган эркин фуқаролар оммаси нотиқлик санъатининг асосларини эгаллаш учун курашар ва мақсадга эришиш учун махсус устоз - ўқитувчилардан дарс олишарди. Бадавлат оилалар эса ўз фарзандларини болалик чоғиданоқ шу мўътабар санъат билан қуроллантиришга уринар ва фарзандларини махсус нотиқлик санъати мактабларига бериб ўқитарди. Ўз - ўзидан маълумки, ана шу оммавий эҳтиёж тўғрисида нотиқлик санъатининг бошланғич, ўрта ва олий

таълим даражасидаги мактаби мавжуд бўлиб, уларда минг-минглаб кишилар махсус таълим оларди.

Лекин шуни унутмаслик керакки, юнон демократияси нечоғлиқ демократия бўлмасин, бироқ у ҳозирги тушунчадаги энг прогрессив маънодаги демократия эмасди. Гап шундаки, антик Юнонистоннинг давлат системаси кулдорликдан иборат эди. Эркин фуқаролардан ташқари яна икки тоифа бор эдики, улар куллар ва четдан келган, келгинди, деб камситилувчи кишилар бўлиб, улар эркин фуқаролар эга бўлган ҳуқуқлардан фойдаланишга мутлақо ҳақлари йўқ эди.

Суд ишларида ўрнатилган тартиб нотиклик санъатининг юксалишига катта бир туртки бўлади. Суд жараёнида даъвогар ҳам, ҳимояланувчи ҳам - ҳар бири ўз манфаатини ҳимоя қилиш учун курашарди. Суд ҳукмининг қайси томон фойдасига ҳал бўлиши кўпинча судланувчи шахс ёки даъвогарнинг нотиклик санъатидаги маҳоратига боғлиқ эди. Қай томон ўзининг мантиқий, асосли далил ва маълумотлари билан суд ҳайъатини ишонтира олса, ҳукм ўшанинг фойдасига чиқарилар эди. Лекин ҳамма судланувчи ёки даъвогарлар ҳам етук нотик бўлган рақибларининг тазйиқига дош беришлари қийин эди. Шунинг учун ҳам антик суд тизимининг қоидаларига кўра бундай кишиларга у ёки бу киши номидан сўзловчи нотиклардан ёрдамчи олишга рухсат бериларди. Суд жараёнида бошқа биров манфаатини кўзлаб, нутқ сўзловчи ана шу тоифадаги нотикларга синегорлар дейилиб, уларнинг нутқи **синегория** деб аталарди. Бора-бора эса ана шу **синегорлар** тоифасидан суд ҳайъатининг ажралмас қисми бўлган ҳозирги тушунчадаги адвокатлар келиб чикдики, бу маънода синегорлар институти чинакамига ижобий, демократик роль ўйнади, деб айтиш мумкин.

Синегорлар нотиклик санъати ва ҳуқуқшуносликдан махсус таълим олган кишилар бўлиб, ана шу суд жараёнидаги қатнашувчилар ҳисобига ўз ҳимояларидаги кишилардан хизмат ҳақи олиб, тирикчилик қилувчи профессионал нотиклар эди. Шу маънода уларни ихтисослашган нотиклар, деб айтиш мумкин. Чунки суд нотиклиги олдида бировни оқлаш учун улар бор билимларини ва маҳоратларини ишга солишга мажбур эдилар. Бугина эмас, улар даставвал олган ишларини ипидан игнасиғача ўрганиб чиқишлари ва ниҳоят жонли сўз санъатига оид бор маҳоратларини ишга солиб, суд жараёнида ютиб чиқишга ҳаракат қилишлари лозим эди. Шунинг учун ҳам синегорлар суд нотиклиги тараққиётига катта ҳисса қўшдилар.

Логографлар ҳам синегорларга жуда ўхшаш кишилар бўлиб, аслида уларни ҳам синегорлардан ажралиб чиққан муайян ихтисосли кишилар, деб айтиш мумкин.

Логографлар нутқ матнларини тузувчи ёки ёзиб берувчи кишилар эди. Синегорлар ҳам ёзиб, ҳам химоя қилган бўлсалар, логографлар кўпроқ ёзиб бериш билан шуғулланардилар. Бироқ бу уларнинг шахсан нутқ сўзлашларини истисно қилмасди.

Бу касб эгалари ўз ихтисосликлари тақозосига кўра ҳуқуқшунослик, нотиклик ва нутқ матнини ёзишда иқтидорли кишилар бўлганлар. Чунки улар қонуншунос мутахассис, таъсирчан, мантиқий изчил ва ишонтирувчи нутқларнинг ёзувчиси, ўрни келганда нотик сифатида ўз химояларидаги кишиларни кенг омма олдида, демократик суд олдида оқлаб чиқишлари керак эди. Забардаст нотиклар нутқига ўрганиб қолган афиналиклар ва суд ҳайъати олдида бу ишни бажариш жуда мушкул бўлган. Шунинг учун ҳам логография билан энг билимдон, зехни ўткир, тадбиркор кишиларгина шуғулланганлар. Шуниси ҳам борки, логография билан муваффақиятли шуғулланиб келган кишиларнинг кўпчилиги бора-бора ё йирик давлат арбоби даражасига кўтарилган ё яхшигина бадий ижодкор-ёзувчи бўлиб етишган.¹

Юнонистон - жаҳон нотиклик санъатининг йирик намояндаларини етказиб берди. Перикл, Лисий, Демосфен, Аристотель ана шулар жумласидандир.

Перикл йирик сиёсий арбобгина бўлиб қолмай, кўзга кўринган нотик ҳам эди. Перикл нутқларининг бирорта матни ҳам бизга қадар етиб келмаган. Лекин унинг уста, кўзга кўринган нотик бўлганлиги ҳақида грек тарихчиси Фукидид маълумот беради. Перикл нутқи фикрнинг чуқурлиги, шаклнинг содаллиги, самимийлиги билан, тингловчилар руҳиятини эътиборга олганлиги билан характерланарди.²

Эрамиздан олдинги V аср охири ва IV аср бошларида яшаб ўтган таниқли суд нотикларидан бири Лисий эди. У уста логограф ҳам бўлиб, ўз химоясидаги айбланувчиларга нутқ матнини ёзиб берарди. Лисийнинг нотиклигига хос хусусиятлардан бири ҳамма нотиклар учун зарур бўлган усул-фикрни янгича шаклга солишни жуда осон эгаллаганлигидир. У гапириши лозим бўлган кишининг характерини, ижтимоий аҳволини жуда ҳам аниқ тасвирлаб берувчи нутқ матнини ишлаб чиқишга уста эдики, бу нутқ фақат ўша сўзловчигагина хос бўларди.

Лисийнинг нотик сифатидаги иккинчи хусусияти, ҳикоячилик санъатини эгаллаб олганлигидир. У ҳар қандай воқеликни содда, жонли, қизиқарли

¹ С.Иномхўжаев. ўша асар, 66-67-бетлар.

² Б.Ўринбоев А.Солиев. Нотиклик маҳорати. -Т.: 1984. 17-бет.

шаклда ҳикоя қилишга уста эди. Унинг нотиклик санъатидаги учинчи хусусият услубидаги аниқлик, соддалик ва табиийлик эди.¹

Қадимги Юнонистоннинг буюк нотикларидан яна бири Демосфендир. Демосфен эрамизгача 384 - йилда туғилиб, 322 - йилда вафот этган. У дастлаб ўзини ҳимоя қилувчи суд нотиғи сифатида танилган. Кейинчалик у логографлик қилади.

Демосфен нотиклик санъатини ўрганиш учун жуда кўп вақт сарфлайди. Унда жисмоний камчиликлар мавжуд эди, овози паст ва дикцияси ёмон бўлган, кифти асабий равишда титраб турган. Маълумотларга қараганда Демосфен овозини ўстириш учун оғзига майда тошларни солиб, денгиз кирғоғида нутқ сўзларди ва тўлқин шовқин - суронини босиб кетишга ҳаракат қиларди. Кифтнинг титрашидан қутулиш учун шифтга қилишни шундай илдирадики, унинг ўткир учи кифтга яқин туради ва кифти титрагудек бўлса, қиличнинг учи тегиб оғритарди. Шу йўсинда олиб борилган узлуксиз машқлар Демосфенга жисмоний камчиликларни бартараф қилишга имкон берган. Тинимсиз меҳнат туфайли у машхур нотик бўлиб етишди.

Демосфен нутқи унинг характерини акс эттирувчи ойна эди. Ундаги кучли ватанпарварлик туйғуси нутқларида ўз ифодасини топарди.

Демосфендан кейин ўзининг нотиклик таланти билан ном чиқарган Аристотель эрамиздан олдинги 335 йилда нотиклик санъати назарияси - «Риторика» асарини яратди.

Бу асар уч қисмдан иборат:

1. Нутқ хизмат қилиши лозим бўлган тамойиллар таҳлили.
2. Нотик учун зарур бўлган шахсий хусусият ва қобилият.
3. Нотик нутқида қўлланиладиган нутқ техникаси, нутқ усуллари.

Аристотель нутқ услубига алоҳида эътибор беради. Аристотельнинг нотик услуби ҳақидаги фикрлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. У нотик нутқи услубининг лаёқатлилиги, унинг аниқлиги билан белгиланади, деб жуда тўғри кўрсатади. Агар нутқ аниқ бўлмаса, нотик ўз мақсадига эриша олмайди, тингловчиларга кераклича таъсир этолмайди. Таниқли файласуф, айрим нотиклар нутқида эпитет, ўхшатиш, метафора ва бошқаларнинг ўринсиз қўлланишини қоралайди ва уларни тўғри қўллай билиш нутқнинг таъсирчанлигини оширишда муҳим аҳамиятга эга эканлигини айтади.¹

¹ Б.Ўринбоев А.Солиев. Ўша асар, 18 – бет.

¹ Б.Ўринбоев А.Солиев. Ўша асар, 19 – бет.

Рим нотиклик санъати юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келди. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги типини яратди.

Юнонистонда бўлганидек, Римда ҳам нотикликнинг, асосан, уч турини кўрсатиш мумкин: **суд нотиклиги** - оқловчи ва қораловчи, **сиёсий нотиклик**, **мақтов нотиклиги**. Булардан ташқари, Юнонистонда бўлганидек, нотиклик санъатини ўқитиш учун хизмат қилувчи ўқув - машқ нотиклиги ҳам мавжуд эди. Римда урушнинг кучайиб кетганлиги ҳарбий саркардалар нутқининг ривожланишига ҳам имкон берди. Римлик нотиклардан бири эрамиздан илгари III - II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан **Марк Партиус Като** ёки **Катондир**. Катон нотик сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шуғулланган.

Кейинчалик Римда ака-ука Тиберий ва Кай Гракх, Марк Антоний, Марк Туллий Цицерон каби таниқли қатор нотиклар етишиб чиқадики, булар ичида энг буюк ва сўзамоли нотик **Цицерон** эди. Цицерон ва Демосфен қадимги нотикларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиклиги билан шуҳрат топган бўлса, Цицерон суд нотиклиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди. Римда, умуман, сиёсий томонни четлаб ўтган бирорта ҳам яхши нотик бўлмаган.

Цицерон тимсолида нотиклик санъатининг назарияси ҳаёт тажрибаси ва назарияси билан муваффақиятли равишда кўшиб олиб борилди. У нотиклик санъати назариясининг айрим томонларини ишлаб чиқибгина қолмай, ўз нотиклик чиқишлари билан буни тажрибада исбот этди. Цицерон нутқининг муваффақиятли чиқиши учун нотик қуйидагиларга алоҳида эътибор бериши лозимлигини кўрсатади:

1. Нотикнинг ўзига ишончи мустаҳкам бўлиши керак. Бунинг учун эса нотик ўз нутқида олға суриладиган фикрга тўла ишонч ҳосил қилиши лозим.
2. Нутқ тўлиқ исботли далилларга эга бўлиши керак.
3. Материални тўплаш нутққа тайёргарликнинг асосидир.
4. Материални тўғри жойлаштириш-экспозицияга алоҳида эътибор бериш лозим. Жойлаштириш шундай бўлсинки, у материални бутунлай ўзлаштириб олишга енгиллик яратсин. Бунинг учун эса нутқни аниқ қисмларга бўлиш лозим.
5. Ҳар қандай соҳада ҳам нутқнинг муваффақиятини билиш ҳал этади. Агар нотик ўз нутқи қаратилган соҳани яхши билмаса, у қанчалик санъаткор бўлмасин, ўз тингловчисини жалб этолмайди.

Цицероннинг нотиклик санъати назарияси ва тарихига оид учта асари маълум: «Нотиклик ҳақида», «Нотик» ва «Брут» (ёки «Таниқли нотиклар ҳақида»)¹.

Рим нотиклик санъатининг буюк назариётчиларидан бири **Квинтилиандир**. Марк Фабий Квинтилиан нотиклик санъатида йирик нотик ва назариётчи сифатида шуҳрат қозонган. Унинг «Нотик билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиклари фикрига кўшилган ҳолда, ҳамма нотик биринчи навбатда билимли бўлиши лозимлигини айтади. Шунингдек, у нотик ахлоқий олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотик даражасига кўтарила олмайди, деб билади.

Квинтилиан Римдаги нотиклик мактабининг асосчиси ҳисобланади. Унгача нотиклик билимини бериш хусусий мактабларда амалга оширилган.

Умуман қадимги Юнонистон ва Римнинг нотиклик санъати тажрибалари ўрта аср ва кейинги давр нотикларининг вужудга келишида муҳим роль ўйнайди.

Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи ҳам қадимдан сўзга чечан, бадиий дидли кишиларни кадрлаб келган. Ўша даврда нотиклик санъати - **воизлик**, нотиклар - **воиз**, нутқ эса **ваъз** деб аталган.

Ўрта Осиё халқлари, хусусан, IX-XV асрларда дунё маданияти тараққиётининг энг олдинги, етакчи сафларида туриш даражасига кўтарила олди. Ўрта аср фани, маданияти Хоразмий, Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний, Кошғарий, Жомий, Навоий, Бобур каби улуғ сиймоларнинг номлари билан характерланади.

Бу мутафаккир, шоир, санъаткорлар яшаган давр Шарқ тарихида **Уйғониш даври** деб аталди. Бу даврда маданият, санъат, илм - фан раванк топди. Фан ва маданият тарғиботчилари - воизлар етишиб чиқди. Воизликни кадрловчи фикрлар вужудга келди.¹

Кайковуснинг XI аср Шарқ педагогикаси тарихида ғоят қимматли асарлар қаторида турувчи «Қобуснома»сида ҳам нотиклик шарҳлари учун алоҳида боб ажратилганлиги бу санъатга бўлган, унинг санъаткорига бўлган қизиқишнинг орта борганлигини кўрсатади. «Қобуснома»нинг «Сухандонлик билан баланд мартабага эга бўлиш ҳақида» деб номланган еттинчи бобида ва хунарни эгаллашга бағишланган олтинчи бобида нотиклик сирларига доир билдирилган мулоҳазалар нафақат ўша даврда, балки ҳозирда ҳам катта аҳамиятга эга.

¹ Б.Ўринбоев А.Солиев. Ўша асар, 22 – бет.

¹ Б.Ўринбоев ва б. Ўша асар. 24 – бет.

Кайковус ҳамма хунарлар ичида сўз хунари-нотикликни аъло деб билади. У нотикликни эгаллашнинг йўли, биринчидан, «тинимсиз меҳнат, ўрганишдир», дейди.

Иккинчидан, -нутқнинг гўзал бўлсин, - дейди. «Сўзнинг икки томони бордир: бири гўзал томони, иккинчиси хунук томонидир. Халқ олдида гапирадиган сўзнинг гўзал бўлсин, бу сўзни халқ қабул қилсин».

Учинчидан, ҳар бир фикрни ифодалашда тингловчи қалбига тўғри йўл топа билиш, шаклга эътибор бериш масаласи.

Тўртинчидан, ҳар бир сўз тўғри ва асосли бўлмоғи лозимлигини уқтиради.

Бешинчидан, ҳар бир нутқ маълум илмий асосга эга бўлсагина, таъсирчан бўлади. Яъни нутқ қаратилган предметни яхши ўрганиб чиқиш лозимлигини таъкидлаб: «Билмаган илмдан гапирмагил... Билмаган илм маърифатни биламан деб, даъво қилсанг ҳеч нарса ҳосил бўлмайди ва беҳуда заҳмат чекасан», - дейди... Нутқни эгаллашдан мақсад халқ дилига йўл топа билишдир, деб билади муаллиф ва «агар кўнгилларга севимли бўлишни истасанг, халойиқнинг мақсадини сўзла», - дейди.¹

Умуман мусулмон шарқи маданиятининг салмоқли зарварақларини ташкил этувчи нотиклик санъати тарихига оид талайгина манбалар бор бўлса-да, улардан ҳеч бири Алишер Навоий қолдирган мерос каби қимматли ва бой эмас.

Алишер Навоий ўз даврининг буюк мутафаккири, сўз устаси бўлиш билан бирга кишиларга яхши сўз билан таъсир эта билиш санъатини жуда ҳам кадрловчи, улуғловчи, бундай санъат усталарига эътибор қилиб, эҳтиром кўрсатувчи бир шахс эди. Навоий омма ўртасида яхши нутқнинг таъсири ва тарбиясини ҳам чуқур ҳис этади. Нотикликдаги яхши ва ёмон томонларни кўра билиш ва уларни фарқлай олишга чақиради:

Тўтию шорик агар нотикдурур,

Ҳар бирига ўзга бир мантиқдурур.

Алишер Навоий «Маҳбуб ул-қулуб» номли фалсафий асарининг 24-фаслини «Насиҳат аҳли ва воизлар зикрида» деб атайди ва бунда воизлик санъатига, ваъзга, воизга ўз муносабатини билдиради.²

Навоий воиз қандай киши бўлиши кераклиги ҳақида шундай фикр юритади: «Воиз Ҳақ сўзни тарғиб қилиши, Пайғамбар сўзидан четга чиқмаслиги керак, энг аввал унинг ўзи Ҳақ ва пайғамбар йўлига кириши,

¹ Б.Ўринбоев ва б. Ўша асар.. 28–29- бетлар.

² Б.Ўринбоев ва б. Ўша асар. 31–бет.

сўнгра эса насихат билан элни ҳам шу йўлга солиши лозим. Ўзи юрмаган йўлга элни бошламоқ - мусофирни йўлдан адаштириб биёбонга ташламоқ ва сахрода уни йўқотмоқдир. Ўзи мастнинг элни ҳушёрликка чақириши - уйқучи кишининг одамларни бедорликка даъват этганига ўхшаш бир нарсадир». Демак, воиз, аввало, ўзи шариат ва тариқат йўлига кирган нотик бўлиши керак экан.

Навоий наздида, «Ваъзхон шундай бўлиши керакки, унинг мажлисига бўш кирган одам тўлиб чиқсин, тўла кирган одам эса енгил тортиб, холи қайтсин. Воиз олим ва ҳалол иш кўрувчи бўлса, унинг насихатидан четга чиққанлар гуноҳкор бўлади. Агар у бошқаларга буюрса-ю, ўзи қилмаса, унинг сўзлари ҳеч кимга таъсир этмайди ва фойда келтирмайди. Воиз билимдон, ҳалол иш кўрувчи, сидқу садоқат билан фаолият кўрсатувчи шахс бўлиши билан бирга, халқнинг руҳиятини яхши биладиган, халқнинг дарди билан яшайдиган бўлиши керак. Ана шундагина унинг ваъзига юрак-бағри ғам-аламга, дарду ташвишларга тўлиб кирган киши дардларидан фориғ бўлиб, кўнгли бўшаб, енгил тортиб чиқади. Қалбида маънавий руҳий бўшлиқ бўлган одам эса бундай воизнинг суҳбатидан олам - олам маънавий завқ олиб, кўнгли, шуури фикрий нурга тўлиб чиқади.

Алишер Навоийнинг мухлиси, шогирди ва дўсти бўлган Ҳусайн Воиз Кошифий Шарқнинг машҳур алломаларидан бири бўлган. У ахлоқ, тарих, тасаввуф, нужум (астрономия) риёзиёт, фикҳ соҳаларига доир қирқдан ортиқ асар яратган. Унинг «Футувватномаи султоний», «Ахлоқи Муҳсиний», «Жавоҳир ут - тафсир», каби ўнлаб асарлари беш юз йилдан бери шарқона одоб, ва ахлоқ дастури сифатида юртма-юрт, қўлма - қўл ўқиб келинмоқда.

Ҳусайн Воиз Кошифийнинг нутқлари ўзининг жозибадорлиги билан ҳар қандай кишини жалб қила олган. Айтишларича, унинг бундай сўз санъатидаги маҳоратини Алишер Навоий билан бирга Султон Ҳусайн Бойқаро ҳам юксак баҳолаган ва улар ўз асарларини аҳоли ўртасида расмий ижро этиш лозим бўлган пайтларда бу ишга Ҳусайн воизни муносиб кўрганлар. 898 (1492) йил 8 - ноябрь куни буюк шоир, Навоийнинг устози Абдурахмон Жомийнинг дафн маросимида Алишер Навоий ўзининг бағишлов шеърини ўқиб эшиттиришни, шу маросимда ваъз айтган Ҳусайн воизга топширганлиги бунинг далилидир.¹

Алишер Навоий ўзининг «Мажолис ун-нафоис» асарида Хўжа Муайяд Меҳнагий, Мавлоно Риёзий, Муин воиз каби яна бир қанча воизлар ҳақида ҳам атрофлича фикр билдиради.

¹ Б.Ўринбоев А.Солиев. Ўша асар, 34-бет.

Шунингдек, мумтоз меросимизда ахлоқ-одоб ўргатувчи воизнинг ўз одоби ҳақида кўп фикр юритилади. Абу Ҳомид Муҳаммад ибн Муҳаммад ал - Ғаззолийнинг «Охиратнома» асарида ҳам шундай. Ғаззолий воизларнинг воизи бўлиб, воизларга дастур ул-амал тариқасида панд-насихат айтади. У воизнинг тили – нутқига, воизнинг услубига алоҳида эътибор қаратади: «Мабодо, ваъз ўқитишдан бошқа иложинг қолмаса, икки нарсада эҳтиёт бўл: бирламчи-сўзларинг ортиқча ибора-ю ишоратлар, асли пуч ҳикоятлару маънисиз байтлар ила ясанган, яъники сертакаллуф бўлмасин! Чунки Оллоҳ таоло такаллуф қилувчиларга ғазаб қилади, уларни дўст тутмайди. Ҳаддан ташқари сертакаллуфлик воизнинг батамом хароб, қалбан ғафлатда эканидан далолат қилади». Дарҳақиқат, нотикнинг нутқи асосий мақсадга қаратилган, ҳар қандай ортиқча сўз ва иборалардан холи бўлиши керак. Аксарият нотиклар нутқларини сертакаллуф, жимжимадор сўз ва иборалар билан безашга ҳаракат қиладилар. Улар нутқларининг чиройли бўлишини истайдилар ва унинг ташқи чиройига зўр берадилар. Аслида эса нутққа чинакам зеб берадиган нарса фикрдир. Воизни эшитимли қилувчи омиллардан бири ҳаётий ва ибратли ҳикоятлар ва байту ғазаллар билан омихта гапиришдир. Албатта, меъёрни унутмаслик лозим.

Нотикликнинг кўринишлари

Маълумки, ҳар бир киши ўз нутқининг мазмунли ва таъсирчан бўлишини, қолаверса, нутқ жараёнидаги ҳолат ҳам нотикқа ўз таъсирини кўрсатади: тингловчиларнинг кам ёки кўплиги, аудиториянинг катта ёки кичиклиги, қатнашувчиларнинг таркиби ва савияси, нотикнинг тажрибаси ва маҳорати. Қайси касб эгаси бўлишидан қатъий назар ҳар қандай киши ҳам, нотиклик маҳоратини эгаллаши мумкин. Бунинг учун энг аввало, кучли қизиқиш ва ўз устида узлуксиз, тинимсиз ишлаш керак. Бу ўринда шуни таъкидлаш лозимки, машҳур ва таниқли нотиклар бу мақсад йўлида тинимсиз меҳнат ва машқ қилганлар.

Нотиклик. Нотик - сўзи араб тилидан олинган бўлиб, у нутқ, мантиқ сўзлари билан ўзакдошдир. Нутқ сўз ва тафаккурнинг узвий боғлиқлигида намоён бўлади.

Аскиячилик. Аскиячи - сўзи арабча «закий» сўзидан олинган бўлиб, «ҳозиржавоб, ўткир зеҳнли» деган маъноларни англатади. Жамоат олдида маълум мавзу бўйича бадий сўзда ўз қобилиятини намоён қилиб тортишувчи киши - аскиячи дейилади. Тилнинг имкониятларини яхши билиши, киноя, қочирим, ҳазил, масхара, кесатиқ, ўхшатиш, муболаға кабилардан унумли фойдаланиши лозим.

Бадихагўйлик. Бадихагўй сўзи - арабча бадиха - гўй - сўзловчи сўзларидан олинган бўлиб, хозиржавоб ва чечан кишиларнинг шеърий йўсинда бирданига сўз, шеър ёки кўшиқ айтишидир.

Воизлик. Воиз сўзи - арабча «ваъз» сўзидан («даъват», «хитоб» маъносида) олинган бўлиб, исломда одамларни эзгуликка ва яхшиликка чақирувчи, жамоат олдида нутқ сўзловчи шахсни англатади.

Маддохлик. Маддох сўзи - арабча «мадх» («мақтов», «таъриф») сўзидан олинган бўлиб, бирор шахс ёки нарсга, воқеани мадх этувчидир. У асосан диний мавзулардаги маълумотлардан бадиха тарзида айтувчи ҳисобланади.

Сухандонлик. Сухандон сўзи - форсча «сухан» («сўз») сўзидан олинган бўлиб, сўзга чечан, сўз устасини англатади. Сухандон турли мавзуларда нутқ сўзлайдиган маданиятли ва маърифатли шахс ҳисобланади.

Қиссагўй. Қиссахон (қиссагўй) - афсона, эртак, дostonларни равон ва ифодали ўқийдиган киши бўлиб, турли тадбирларда, тўй ва байрамларда ўз маҳоратини намойиш қилади.

Қироатхонлик. Қироатхон таъсирчан, ифодали ўқийдиган шахс бўлиб, қиссахон унинг бир кўринишидир. Қироат мусиқийликка мойиллиги билан ажралиб туради. Арабий қироат талаби, тажвид қоидалари билан ўқилувчи Қуръон тиловати бунга мисолдир.

Нутқий санъатлар

ОҒЗАКИ НУТҚ

1. Воизлик
2. Нотиқлик
3. Сухандонлик
4. Қиссагўйлик
5. Ровийлик
6. Бадихагўйлик
7. Аскиячилик
8. Маддохлик ва ҳоказо.

ЁЗМА НУТҚ

1. Дабирлик
2. Котиблик
3. Муншийлик
(мирзолик) ва ҳоказо.

Ғарб ва шарқ маданияти тарихида нотиклик санъати.

Юнон нотиклари, уларнинг нотиклик санъати, ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот.

Перикл¹. Перикл эрамиздан олдинги V асрнинг бошларида (500-429) яшаган таниқли нотиклардан биридир.

Эрамиздан олдинги V асрнинг 50-30 йиллар Афина давлатининг сиёсий-иқтисодий ва маданий жиҳатдан ривожланиш даври бўлди. Бу пайтда давлат бошида Перикл турган бўлиб, шунга кўра айна давр тарихда «Перикл асри» деб ҳам юритилади... Перикл асли ҳарбий кўмондон бўлиб, Эрон-Юнон урушида катта маҳорат кўрсатади ва шу туфайли ватандошларининг эътиборини қозонади... Перикл ўз даврининг давлат арбобигина эмас, йирик нотиғи ҳам бўлган.

Клеон. Клеон Периклдан кейинги машҳур нотик бўлиб, нафақат Афинада, балки ундан ташқарида ҳам сўзга чечанлиги билан шуҳрат қозонган...

Клеон ўз нотиклик мактаби билан мавжуд расмий нотиклик услубларига қақшатқич зарба берган ва бунга ўз замондошларини ҳам эргаштира олган.

Лисий. Лисий қадимги Юнон нотиклик санъатининг жаҳоншумул мавқеига эга бўлган намояндаларидан биридир. Унинг отаси Сицилиянинг Сиракуз шаҳридан бўлиб, жуда йирик дастмоядор, саноат корхоналарининг эгаси эди... Лисий тахминан эрамиздан олдинги 459 - 380 йиллар орасида яшаб, 80 йилча умр кўрган. У 444 - йилда жанубий Италиядаги Сибарис шаҳрига боради ва у ерда Сиракўзлик Тисийдан нотиклик санъатини ўргана бошлайди... Лисий логографлик билан шуғулланиб, ўз маҳорати билан тингловчиларни, суд ҳайъатини маҳлиё этиб, уларнинг меҳру муҳаббатини қозонган.

Исократ (эрамиздан олдинги 436-338 йиллар). Исократ нотиклик, фалсафа ва ҳуқуқшунослик соҳасида ўз замонасининг энг йирик фан ва маданият арбоблари бўлган Сукрот, Тисий, Горгийлардан таълим олди. У 329 - йили Афинада нотиклик мактабини очади ва унга қарийб 40 йил давомида раҳбарлик қилади.

Исократнинг нотиклик мактаби жуда катта шуҳрат қозонади. Шунинг учун ҳам бу мактабга фақат Афиналиклар эмас, балки Юнонистоннинг барча бурчакларидан ўқувчилар оқиб кела бошлайдилар.

¹ Ушбу бўлимдаги Юнон нотиклари ва улар ҳақидаги маълумотлар С.Иномхўжаевнинг «Нотиклик санъати асослари». Т.: 1982. китобидан олинган.

Исей (эрамиздан олдинги тахминан 420-350 йиллар). Исейнинг логографик ва нотиклик фаолиятига хос бўлган хусусиятлардан бири унинг сўзга чечанлигидир. У ўзининг ана шу иқтидори, нотиклик маҳорати туфайли кўлига тушган ҳар қандай ишни ўзи ва мижози фойдасига ҳал қила оларди. У, асосан, логографик билан шуғулланган. Исей логографик ва нотикликда Лисий ва Исократ каби машҳур сўз усталарига эргашиди.

Ликург. Ликург ўз даврининг гуманист нотиғи, давлат, фан ва маданият арбоби. Унинг ёши Демосфендан сал улуғроқ бўлиб, 324-йили вафот этган.

Ликург нотиклик санъати асослари, фалсафа ва юриспруденция бўйича Платон ва Исократдан махсус таълим олган. Истеъдоди ва нотиклик маҳорати туфайли Афина давлатининг энг йирик нотиклари ва арбоблари сафидан жой олган. Эрамиздан олдинги 388-йилдан бошлаб, у давлат хазиначиси сифатида (ҳозирги тушунчада молия министри) Афина иқтисодини бошқаради.

Демосфен (тахминан 384-322 йиллар). **Демосфен давлат арбоби ва ўз даврининг йирик нотиғидир. Тарихчиларнинг маълумотларига кўра Демосфен фалсафани Платондан, нотиклик асосларини Исократдан ўрганган.**

Демосфен Афина нотиклигининг йирик намояндаси бўлиб, унинг техник машқлари, нутқ талқини жараёнидаги усуллари нутқ устида ишлаш услублари, тил имконият-ларидан фойдаланиш ва нотикликнинг талқиний ифода воситаларини моҳирона ишга сола олиши каби фазилат-лари ҳозирги давр нотиклиги учун ҳам амалий ва назарий аҳамиятга эга.

Эсхин (эрамиздан аввалги 390 - йилда туғилган). Эсхин камбағал оиладан бўлгани туфайли нотиклик санъати асосларини махсус мактабларда эмас, мустақил ўрганишга мажбур бўлган.

Эсхин логографиядан дарс олмаганлиги учун унинг нутқ текстлари, тили композицион жаҳатдан унча аҳамият касб этмади. Аммо Эсхиннинг нотиклик фаолиятида талаффузининг бурролиги, театр декламациясига усталлиги алоҳида ўрин тутди. У ўзининг юксак савияли, таъсирчан декламацияси билан тингловчилар қалбини ром этган ва шунинг учун ҳам бўлса керак, «Аттикалик ўнта нотик қонуни» га киритилган.

Гиперид (эрамиздан олдинги 389 - йилда туғилган). Гиперид ўрта ҳол оилада туғилган. Гиперид Демосфеннинг замондоши бўлиб, айрим тарихчилар нотиклик борасида уни Демосфендан ҳам юқори кўядилар.

Гиперид нотикликни Исократдан, фалсафани Платондан ўрганган. Ўз даврида Афина давлатининг йирик сиёсий арбоби ва нотиғи бўлиб танилган.

Гиперид нотик сифатида жуда соддаликка ва аниқликка интиланган.

Динарх (эрамиздан олдинги 361-360- йилларда туғилган). Динарх Афина нотиклик санъати тушкунлик сари юз тутган даврнинг намояндаларидан биридир.

Динарх фалсафа бўйича Аристотельдан, нотиклик ва юриспруденциядан эса Феофрастдан таҳсил олган. Амалда эса нотикликда Лисий, Гиперид ва Демосфенга эргашди.

Куйидаги Рим нотиклик санъатининг намояндалари тўғрисида адабиётлардан фойдаланган ҳолда, маълумот топинг.

Рим нотиклик санъати Юнон нотиклик санъатининг давоми сифатида юзага келган. Римдаги иқтисодий ва сиёсий ўсишнинг характери нотиклик санъатининг янги типини яратди.

Римлик нотиклардан бири эрамиздан илгари III-II асрларда яшаб ўтган давлат арбобларидан **Марк Партиус Катон** ёки **Катон**дир. Катон нотик сифатида нутқ санъати назарияси ва амалиёти масалалари билан махсус шуғул-ланган. Лекин унинг нутқларидан жуда кам қисми бизгача етиб келган.

Катон ўз нутқида қарама-қарши қўйиш усулини жуда ўринли қўллайди. Унинг нутқида далиллар кучлилигидан ҳеч ким қарши гапира олмасди. Шу билан бирга нутқнинг жонлилиги, масалани қисқача баён қила билиш, қўйилган масалани ёрқин кўрсата билиш учун нутқига нафосат бағишларди.¹

Катон нотик сифатида шу қадар кучли маҳорат эгаси эдики, бу борада унга Цицерон ҳам тан бериб ёзади. «Ҳаммасини янада чиройлироқ, янада нафисроқ қилиб айтиш мумкин, аммо ҳеч нарсани ундан кучлироқ ва жонлироқ қилиб айтиш мумкин эмас». Темперамент билан сўзлаш борасида Цицерон деярли ҳеч кимга шу қадар юксак баҳо бермайди.

Ака-ука Гракхлар. Ака - ука Гракхлар эрамиздан олдинги II асрда яшаб ўтишган. Акаси **Тиберий** ва укаси **Кай Гракхлар**нинг нотиклик истеъдоди уларнинг ғоявий-ижтимоий қарашлари заминида очилди ва шуҳрат қозонди. Улкан давлат арбоблари бўлган ака - ука Гракхлар Италияда ер реформаси учун кураш олиб бордилар.

Хуллас, ака - ука Гракхлар жаҳон нотиклик санъати тарихида ўзларининг ёрқин дунёқарашига, аниқ идеал ва мустақил ифода услубига эга бўлган сиймолардир. Шунинг учун ҳам улар асрлар оша жаҳон нотиклик маданиятининг кўрки бўлиб келяпти.

¹ Б.Ўринбоев А.Солиев. Ўша асар, -Т.: 1984. . 21 – бет.

Марк Антоний (эрамиздан олдинги 143-87 йиллар). Рим нотиклик санъатининг йирик намоёндаси, давлат арбоби Цицерон ўзининг «Нотик ҳақида» номли рисоласида Марк Антонийни ўзи билан тенг кўрган.

Марк Антоний давлат консули ва цензорлик мартабаларида ишлаб, асосан, халқ мажлислари ва сенатда сўзларди. Нотик сифатида характерли хусусияти шундаки, у кўпинча аввалдан тайёрланмасдан, **экспромт – бадиҳа** тарзида нутқ сўзларди.

Цицерон. Марк Туллий Цицерон эрамиздан олдинги 106 йилнинг 3-январида Лация деган кичик шаҳарга қарашли Арпина деган жойда туғилган. У, асосан, суд нотиклигида шуҳрат қозонган сўз санъаткорларидан биридир. Цицерон эрамиздан олдинги 63-йилда олий лавозимга – консулликка сайланади. Цицерон эрамиздан олдинги 43-йилда 6-декабрдан 7-декабрга ўтар кечаси Антоний кишилари томонидан ўлдирилади. Тарихий маълумотларга кўра Цицерондан 150 та нутқ, қолган бўлиб шундан 58 таси бизгача етиб келган.

Булар:

1. Фалсафа мавзуларида ёзилган 12 та асар.
2. Нотиклик тарихи ва назариясига оид 7 та рисола.
3. Жами 800 тача мактуб

Цицероннинг ҳаёти, ижоди, фалсафий ва адабий қарашлари, нотиклик маҳорати ва бу соҳадаги таълимоти ҳозирги кунда ҳам амалий ва назарий аҳамиятга моликдир.

Цицерон ва Демосфен қадимги нотикларнинг энг буюклари эди. Демосфен кўпроқ ўзининг сиёсий нотиклиги билан шуҳрат топган бўлса, Цицерон суд нотиклиги билан танилди. Албатта, Цицерон нутқлари сиёсий жиҳатдан ҳам кучли эди.¹

Марк Фабий Квинтилиан. Рим нотиклик санъатининг буюк назариётчиларидан бири Квинтилиандир (35 йилда туғилиб, 96 йилда вафот этган). Унинг «Нотик билими ҳақида» номли асари мавжуддир. Квинтилиан Цицерон ва бошқа Рим нотиклари фикрига кўшилган ҳолда ҳамма нотик, биринчи навбатда, билимли бўлиши лозимлигини айтади. Шу билан бирга Квинтилиан ахлоқ принципларини олға суради. У нотик ахлоқли, олижаноб бўлиши лозим, бусиз ҳеч қачон ҳақиқий нотик даражасига кўтарила олмайди, деб билади.²

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 22 – бет.

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 24 – бет.

Буюк мутафаккирларнинг нотиклик санъати ва нутқ маданияти масалаларига бағишланган асарлари ҳақида маълумот.

Абу Наср Форобий. Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ ибн Тархон Форобий 872-873 - йилларда (260 ҳижрий йилида) Арис суви Сирдарёга қуйиладиган ердаги Фороб деган жойда туғилган. XIII - XIV аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича Фороб Шошнинг (Тошкентнинг) шимолроғида жойлашган. Шунингдек, манбаларда Фороб яқинидаги Суткант шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар учрайди.¹

Абу Наср Форобий ҳам IX - X асрларда – иқтисодий ва сиёсий зиддиятлар кучайган бир даврда яшаб ижод этди. У илмнинг турли соҳаларини мукаммал билган ва улар ҳақида мустақил фикрлар баён қилган буюк алломадир. Нутқ ва ақл тарбиясига оид илмлар тўғрисида Форобий қимматли фикрлар айтган.

Форобийнинг айтишича, мантиқ шундай бир санъатки, киши нотикликдан адашиб қоладиган бўлса, тўғри фикрлашга олиб келувчи ва ақл ёрдамида бирор хулоса чиқариладиган бўлса, хатоларнинг олдини олувчи нарсаларни ўз ичига олади. Унинг ақлга муносабати грамматика санъатининг тилга муносабати кабидир.¹

Абу Али ибн Сино (980-1037). Ўрта аср Шарқининг буюк алломалари орасида машҳур табиб, файласуф, шоир Абу Али ибн Сино алоҳида ўрин тутди. Унинг турли соҳалар билан бирга таълим – тарбия, ахлоқ ва нутқ ҳақида ҳам фикрлари мавжудки, улар билан яқиндан танишиш нотиклик санъатини мукаммал ўрганишга ёрдам беради. Яхши дўст қайси йўл билан ахлоқий камчиликларни тузатишда бошқаларга ёрдам бериши мумкинлиги масаласига ибн Сино алоҳида эътибор беради ва нотик қуйидагиларга амал қилиши лозим деб билади:

1. Насихат (Нутқ - Б.Ў ва А.С) қўпол оҳангда берилиши керак эмас.
2. Суҳбатдошининг илм даражасини ҳисобга олиш зарур.
3. Насихатга (ваъзхонликка) қўп берилмаслик керак, уни ўртоқлик суҳбати тарзида олиб бориш керак.
4. Насихатни мулойим оҳангда, ёлғиз олиб бориш керак.
5. Агар таъна қилмоқчи бўлсанг, бошқалар камчилиги билан қиёслаб таъна қил.
6. Агар ўз эътиқодингни айтмоқчи бўлсанг, фақат бир фактга таянма, балки қўп масалалар билан исботла, суҳбатдошингни буни юрагига яқин олишга, шу нарса ҳақида ўйлашга ва ҳақиқатни излашга ишонтир.

¹ М.М.Хайруллаев. Форобий. -Т.: 1991. 3-бет.

¹ Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 25 – бет.

7. Агар суҳбатдошинг сенинг гапларингга эътибор билан қулоқ солаётган бўлса, суҳбатни охиригача давом эттир ва ҳеч нимани сир сақлама, лекин унинг эътиборсизлигини сезсанг, гапни бошқа мавзуга бур.²

Унсурулмаолий Кайковус. Унсурулмаолий Кайковус Каспий денгизининг жанубий қирғоғида яшаган Гилон қабиласидандир. У 412 - ҳижрий, 1021-1022 - милодий йилида майда феодал оиласида туғилди. «Қобуснома»ни 475-ҳижрий, 1082-1083 милодий йилида яратди. Бу ҳақда Кайковус асарида: «Сана 475 да бошладим» - деб маълумот беради. Бу даврда Кайковус 63 ёшда бўлиб, анчагина кексайиб қолган эди, у ўғлига: «Писарам, ман пир шудам» - деб ўзининг қариганлигидан маълумот беради ва ўз асари «Қобуснома»ни ўғлига бағишлайди.

«Қобуснома» 44 бобдан иборат бўлиб, булардан тўрт боби диний характердадир, қолган 40 боби ҳаётий воқеаларни ифода этади.

Кайковус ўз асарида ёшларнинг хулқ - атворига алоҳида эътибор берди. Уларга инсонпарвар бўлишни, халққа ширин муомала қилишни таъкидлади. Шунингдек, дўст ва душманга қандай муносабатда бўлиш каби масалаларни ҳам асарида ёритди.¹

Абу Райхон Беруний. Дунё маданияти ва маънавияти тараққиётига улкан ҳисса қўшган, фан тарихида жуда катта из қолдирган қомусий олимларимиздан яна бири Абу Райхон Муҳаммад ибн Аҳмад ал Берунийдир. Абу Райхон Беруний, У.И.Каримовнинг таъкидлашича, милодий 973 – йилнинг 4 - сентябрида (ҳижрий 362-йил зулҳижжа ойининг 2 - кунида) Хоразмнинг қадимий пойтахти Қиятда таваллуд топди. 1009-1017 - йилларда Хоразмшоҳ Абу-л-Аббос Маъмун ибн Маъмун саройида хизмат қилиб, катта обрў - эътибор қозонган. 1017 йилда Маҳмуд Ғазнавий Хоразмни босиб олгандан сўнг Хоразмдаги бир қанча олимлар қатори Беруний ҳам ғазнага йўл олишга мажбур бўлди ва умрининг охирига қадар шу ерда ижод қилди.

У ўз давридаги барча фан соҳалари бўйича қалам тебратиб, 150 дан ортиқ асар қолдирди. Бизгача етиб келган асарлари орасида «Хронология», «Ҳиндистон», «Геодезия», «Минералогия», «Масъуд қонуни» ҳамда «Сайдана» номи билан машҳур бўлган «Китоб ас-сайдана фи-т-тибб» асарлари тадқиқотчилар томонидан махсус ўрганилди ва араб, рус, инглиз, немис ва бошқа тилларга таржима қилиниб, нашр этилди.²

Маҳмуд Кошғарий. Тилшунослик тарихида Маҳмуд Кошғарий салмоқли ўрин эгаллайди. У тилшуносликнинг жуда кўп соҳалари бўйича қалам

² Қаранг: Б.Ўринбоев, А.Солиев. Ўша асар. 27 – бет.

¹ Қаранг: Кайковус Қобуснома. 11, 21 - бетлар.

² А.Нурмонов. Ўзбек тилшунослиги тарихи. -Т.: 2002. 13-14 бет.

тебратди. Қиёсий - тарихий тилшуносликнинг отаси, фонетист - фонолог, лексиколог, лексикограф, туркий тиллар сарф ва наҳв илмининг асосчиси саналади.

С.Муталибов таъкидлаганидек, Маҳмуд Кошғарий яратган «Девону луғотит турк» асари фақат ўша давр учунгина катта воқеа бўлиб қолмай, бугунги туркология фани учун ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда. У ҳақли равишда туркология фанининг асосчиси ҳисобланади.¹

Маҳмуд Кошғарийнинг ҳаёти ҳақида жуда оз маълумотга эгамиз. Унинг тўлиқ исми Маҳмуд Ибн-ул Ҳусайн Ибн Муҳаммад-ал-Кошғарийдир. Маҳмуд Кошғарийнинг туғилган йили аниқ эмас. Лекин «Девон»нинг охирида бу «китоб умрини охирига етказганини» қуйидаги мисраларда баён қилади:

«Кучанди билагим, еғуди тилагим,
Тилинди билагим, теграб ангар жартилуру».

Луғат ёзилганда муаллифнинг кексайиб қолганлигини ҳисобга олсак, у XI аср бошларида туғилган деб ҳисоблаш мумкин.²

Маҳмуд Қошғарийнинг туркий тилларга бағишланган иккита асар ёзганлиги маълум. Улардан бири «Жавоҳирун наҳв фил луғатит турк» («Туркий тилларнинг (синтаксиси) жавоҳирлари» деб, иккинчиси эса «Девону луғатит турк» («Туркий сўзлар тўплами») деб аталади.

Унинг семасиология соҳасидаги фикрлари ҳам жуда қимматли. У сўзларнинг маъноларини изоҳлабгина қолмай, маъно ўзгаришлари юзасидан ҳам нозик кузатишлар олиб борганлиги маълум. Маънонинг кенгайиши, торайиши ва маъно кўчиш усуллари билан бирга сўзлардаги омонимия ва синонимия ҳодисалари ҳам асарда тилга олинади.

Маҳмуд Кошғарийнинг бошқа тиллардан сўз олиш масаласидаги позицияси уни бизнинг давримизга яқинлаштиради. Чунки Маҳмуд Кошғарий турмушда ишлатиладиган асбоб ва бошқа нарсалар, кийимлар, овқатлар, дорилар номлари сифатида кирган чет сўзларни зарур ва фойдали деб ҳисоблаган, бундай сўзларни ўз асарига киритган. Аммо она тилида мавжуд бўлган сўзлар ўрнида чет сўзлардан фойдаланишни зарарли деб ҳисоблаган. Масалан, ўғузларнинг қумғон сўзи ўрнида форсча офтоба сўзини ишлатишларини у танқид қилади.

Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғатит турк» асари тарихий диалектология учун, айниқса, қимматли материал ва фикрлар беради. Бу

¹ Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар, 26-28 – бетлар.

² Қаранг. А.Нурмонов. Ўша асар. ўша бетлар.

материаллар ўзбек халқ тилининг шаклланишини ёритиш учун жуда ҳам муҳимдир.¹

«Девону луғатит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърий парча ва кўплаб мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, шоир бундай шеърий парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади.

Ардам боши тил²– адаб ва фазилатнинг боши тил, деб таъкидлайди.

Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Унинг тўлиқ исми Абу-л-Қосим Маҳмуд ибн Умар ибн Муҳаммад (баъзи манбаларда Аҳмад) бўлиб, у хижрий 467 сана ражаб ойининг йигирма еттинчисида чоршанба куни (милодий ҳисобда 1075 -йилнинг 19 - мартда) Хоразмнинг катта қишлоқларидан бири Замахшарда таваллуд топган ва шу боисдан ҳам аз Замахшарий тахаллусини олган.³

Аз-Замахшарийнинг отаси унчалик бадавлат эмасди. Лекин ўз даврининг саводли, анча тақводор, диёнатли кишиси бўлган, аксар вақтини Қуръони карим тиловати ва тоат - ибодат билан ўтказиб, Замахшардаги бир масжидда имомлик ҳам қилган. У хулқ - атори яхши, ширинсухан ва ғоятда мурувватли киши бўлиб, бу фазилати билан эл орасида катта обрў - эътибор топган. Аз - Замахшарийнинг онаси ҳам ғоятда тақводор ва диндор аёллардан ҳисобланган.¹

Аз-Замахшарий дастлабки билимни она юрти Замахшарда ўз даврининг ўқимишли кишиларидан саналган отасидан олади. Унинг шахсий ҳаётига доир маълумотлардан яна шу нарса маълумки, унинг бир оёғи бўлмади, ёғоч оёқда юрган. Манбаларда чўлоқлигининг сабаблари ҳақида ҳам турли - туман ривоятлар келтирилади. Тарихчилардан баъзилари, қаҳратон қишда совуқ олганлигидан, деб ёзса, айримлари, болалигида отдан йиқилган дейди, яна бошқаси ёшлигида бир ножўя иш қилиб қўйганлиги

учун онасининг қарғишига учраган, деб ёзади.² Аммо ёшлигидан илмга ҳавасманд Маҳмуд олдинга Хоразмда – мадрасада, кейинчалик Бухорода ҳамда донғи кетган мадрасаларда таҳсил олади.

¹ .Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т. 1972. 50-52 бетлар.

² Н.М.Маллаев. Ўзбек адабиёти тарихи. -Т. 1976. 107 – бет.

³ Абул.Қосим Маҳмуд аз Замахшарий. Нозик иборалар, -Т. 1992. 4-бет.

¹ Қаранг: Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Ўша асар. 5 – бет.

² Абул Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий, Ўша асар. 6-бет.

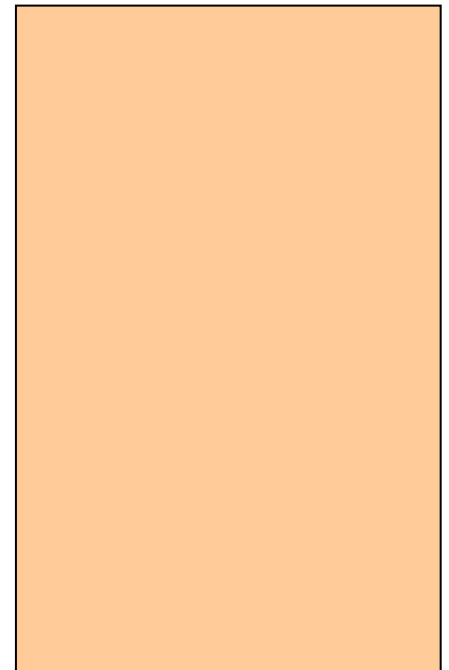
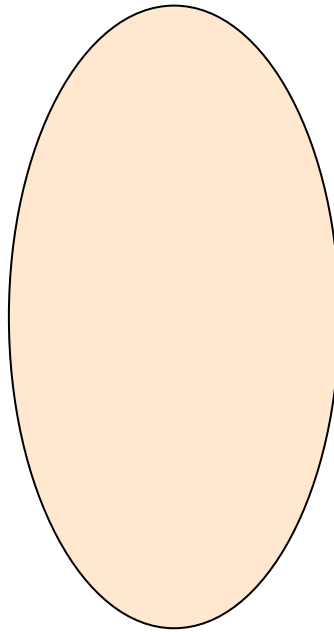
Аз-Замахшарий ўз даврнинг буюк олими даражасига кўтарилди. У тилшунослик, адабиёт, жўғрофия, тафсир, ҳадис, фикҳ ва илми алқироатга оид эллиқдан ортиқ асарлар яратди. Уларнинг кўпи бизгача етиб келган.

Ғарб ва Шарқ нотиқлигининг ўхшаш ва фарқли жиҳатлари

Ғарб нотиқлиги

Фарқли жиҳатлари

Шарқ нотиқлиги

Ғарб нотиқлари (Греция)

ПЕРИКЛ

ИСЕЙ

ДЕМОСФЕН

ЛИСИЙ

ЛИКУРГ

ГИПЕРИД

ИСОКРАТ

КЛЕОН

ДИНАРХ

ЭСХИН

Ғарб нотиқлари (Рим)

Марк Партиус Като ёки Катон

Ака-ука Тиберий ва Кай Гракхлар эрамиздан олдинги II асрда яшаб ўтишган.

Марк Антоний (эрамиздан олдинги 143-87 йиллар)

Марк Туллий Цицерон эрамиздан олдинги 106 йилнинг 3-январда Лация деган кичик шаҳарга қаршли Арпина деган жойда туғилган.

Марк Фабий Квинтилиан.

Шарқ воизлари

**ХОЖА МУАЙЯД
МЕХНАГИЙ**

**МАВЛОНО
РИЁЗИЙ**

**ХУСАЙН ВОИЗ
КОШИФИЙ**

МУИН ВОИЗ

Н о т и қ л и к т у р л а р и

I. Сиёсий-ижтимоий нотиқлик

II. Академик нотиқлик

III. Суд нотиқлиги

IV. Ижтимоий-маиший нотиқлик

V. Диний нотиқлик

Назорат саволлари:

1. Нотиқлар деб кимларга айтилади?
2. Нотиқликнинг қандай кўринишлари бор?
3. Воиз деб кимга айтилади?
4. Нотиқликнинг воизликдан қандай фарқи бор?
5. 1.Нотиқлик санъати дастлаб қаерда шаклланган?
6. 2.Нотиқликнинг санъат даражасига кўтарилишига нима сабаб бўлган?
7. 3.Нотиқлик ҳақида илк бор маълумот берган асар қайси?
8. 4.Нотиқликнинг қандай турлари бўлган?
9. 5.Қадимги Юнон ва Рим нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?
10. Ваъз нима?
11. Воиз ким?
12. Шарқ нотиқлиги ҳақида нималар биласиз?
13. Ғарб нотиқлиги билан Шарқ нотиқлигининг қандай умумий томонлари бор?
14. Ғарб нотиқлиги билан Шарқ нотиқлигининг қандай фарқли
15. Шарқда нотиқлик ва нутқ маданияти масалалари билан шуғулланган олимлардан кимларни биласиз?
16. Нотиқлар қайси жиҳатлари билан воизлардан ажралиб туради?

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТЛАР

1-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ: ТИЛ ВА НУТҚ. НУТҚ ОДОБИ.

Режа:

1. Тил ва нутқ тушунчалари.
2. Тил ва нутқнинг диалектик муносабати.
3. Тил маданияти.
4. Нутқ маданияти.
5. Нутқ одоби ва нутқий этикет.

Таянч тушунчалар:

1. Синоним – маънодош сўзлар.
2. Фразеологизм – фразеологик бирлик, ибора.
3. Парафраза – тасвирий ифода
4. Эпитет – сифатлаш.
5. Одоб - муомалада ўзини тута билиш.
6. Нутқ одоби - адабий меъёрдаги нутқ.
7. Сўз - маъно ифодаловчи тил (нутқ) бирлиги.

Тил ва нутқ. Тил маданияти ва нутқ маданияти. Нутқ одоби.

Маълумки, тил энг муҳим алоқа-аралашув, фикр алмашув қуроли бўлиши билан бирга у ёки бу халқ тарихи, воқелик ҳақида хабар беради, уларни авлоддан - авлодга етказди, кишилар онгига таъсир этади, эстетик завқ бағишлайди. Шунингдек, ҳам руҳият, ҳам нафосат ҳодисаси саналади. Тил – умумий, нутқ эса хусусий ҳодисадир. Чунки тил жамиятда яшаётган ҳамма инсонлар учун умумийдир. Масалан, ўзбек тили касбидан, ёшидан, эгаллаган лавозимидан қатъий назар ҳаммамиз учун умумий, нутқ эса хусусий дейишимизга сабаб, у ҳар бир инсоннинг фикрлаши турличадир. Бармоқ излари бири иккинчисини айнан такрорламаганидек, бир инсоннинг фикрлаши иккинчи инсоннинг фикрлашидан фарқ қилади.

Нутқ - бу тил деб аталмиш ноёб қуролдан фойдаланиш жараёни. Демак, нутқий жараён – тилнинг ўз вазифасини бажариш жараёни. Бу жараён яхши ёки ёмон кечиши мумкин. Нотиқ эса маълум маънода бу жараённи амалга оширувчидир.

«Қобуснома» да Кайковус ҳамма ҳунарлар ичида сўз ҳунари – нотикликни аъло деб билган: «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши¹.

¹ Кайковус. Ўша асар. 32-бет.

Нутқ хоҳ оғзаки, хоҳ ёзма бўлсин, гўзал ёки куруқ - қўпол бўлиши мумкин.

Ўткир тешани қўлига олган уста у билан ажойиб бир қутича ясаши мумкин. Шу тешани қўлга олган чала бир ҳаваскор уста бир зумда қўлини чопиши ёки яхши нарсани ишдан чиқариши мумкин.

Адабиётшунос олим Иззат Султон «Адабий асарнинг мазмуни, ундаги ғоянинг олийжаноблиги, тасвир қилинган одамлар ва ҳодисаларнинг гўзаллиги ёки хунуклиги - ҳаммаси ўқувчига асарнинг тили орқали етади. Шу сабабли тил соҳасидаги маҳорат ёзувчи қобилиятининг энг ёрқин аломатидир», -- деганида, энг аввало, тил қуролидан фойдаланиш маҳорати ҳақида фикр юритган.

Демак, ҳамма учун баравар хизмат қиладиган тил - алоқа - аралашув қуроли воситасида гўзал, яхши, намунали нутқ тузиш ҳам, қўпол, ёқимсиз, ножўя, тутуруқсиз, куруқ нутқ тузиш ҳам мумкин. Буларнинг биринчиси маданий нутқ, иккинчиси эса номаданий, «хунук» нутқдир.

Тилшунос С.И.Ожегов яхши нутқ ҳақида гапирар экан, «Юқори даражадаги нутқ, юқори нутқ маданияти – бу ўз фикрини тил воситалари орқали тўғри, аниқ ва таъсирчан қилиб ифодалай билиш қобилиятидир», - дейди.²Бундай қобилиятга ўз она тилини чуқур севиш ва ҳурмат қилиш, уни мукамал билиш орқали эришилади. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади, нутқ маданиятига эътибор ёлғиз нотикдангина эмас, балки ҳар бир жамият аъзосидан талаб қилинади. Тилда сўз миқдори қанча кўп бўлса, ўша тилни бой тил деб талқин қилиш кенг тарқалган. Бу фикр маълум маънодагина тўғридир. Чунки тилдаги сўз миқдори тил бойлигини таъминловчи асосий омиллардан бири бўлса ҳам, тил бойлиги шу билангина чекланмайди. Бу ўринда, албатта, ўзбек тилининг синонимларга, фразеологизмларга, парафразаларга ниҳоятда бой эканлиги, улар маъноларининг, шунингдек, умуман ўзбек тилидаги сўзларнинг кўп маънолилиги ниҳоятда юқори даражада эканлиги ҳам ҳисобга олинади.

Шундай бўлса-да, ана шулар билан бир қаторда, у ёки бу тилни бой тил деб белгилаганда, шу тилнинг турли-туман ифода воситаларига эғалигини кўзда тутамиз. Ўзбек тилида сўздаги унли товушни чўзиш ёки ундош товушни иккилантириш (геминация) ҳодисаси ҳам ифода воситаси ҳисобланади: тўйга машҳур хонанда келган шекилли, одам!; Мазам йўқроқ, эртага ишга боролмайман; Мазза қилиб дам олинг, яхшилаб соғайиб кетинг,

² Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Ўша асар. -Т.: 1992. 8-бет.

кейин гаплашамиз. Бу мисоллардаги «одам» сўзи алоҳида урғу билан айтилади, шунингдек, сўздаги **о** товуши баъзан эса, кейинги бўғиндаги **а** товуши чўзиб талаффуз қилинади. Ана шу чўзиқлик, кучли оҳанг билан айтиш алоҳида маъно касб этади, яъни ушбу тарзда айтилганда, айни сўздан одамнинг кўплиги, тасирчанлик, ҳис-ҳаяжон кабилар ифодаланади. Кейинги гапдаги «мазза» сўзида «з» ундошининг иккилантирилиши ҳам маънони кучайтириш учун хизмат қилган.

Ўзбек тили ана шундай имкониятларга ниҳоятда бойдир. Ўзбек тилида такрорнинг икки тури мавжуд: а) грамматик такрор; б) бадий такрор.

Такрорнинг биринчи тури грамматик такрорда маъно одатда кўплик маъносини ифодалаш учун хизмат қилади: машина-машина қовун туширдик; коп-коп ун ёпишади; гапириб-гапириб ухлаб қолди; югуриб-югуриб чарчади; яхши-яхши гапиринг каби.

Такрорнинг иккинчиси турли хил маъноларни ифодалайди: Тонг яқин, оппоқ тонг яқин (Ғ.Ғулом). Гапиринг, гапиринг, деяпман, гапирсангизчи!

Ўзбек тилида сўзлар таркибидаги турли хил товуш ўзгаришлари, масалан: қора-қаро, ора-аро, кўнгил-кангул...; ошино-ошно, ошиён-ошён, сен билан – сен ила - сенла, устига - устина, боғин - боғини, кўксин - кўксини кабилар ҳам ўзига хос воситалардир.

Ҳозирги ўзбек тилида 30 га яқин кўмакчи феъллар мавжуд бўлиб, бу кўмакчи феъллар етакчи феъл билан равишдош кўрсаткичлари – б, (- иб) орқали боғланиб келади ва турли хил нозик маъноларни ифодалаш учун хизмат қилади: кетди-кетиб қолди; ёзди - ёзиб ташлади; ташлаб кетди - ташлаб кетиб қолди; қочди - қочиб қолди; урушди - уришиб берди; қўллади - қўллаб юборди; кулди - кулиб қўйди каби.

Ўзбек тилида булардан ташқари алоҳида бадий тасвир кўринишлари, воситалари ҳам бўлиб, уларга метафора, метонимия, синекдоха, сифатлаш, ўхшатиш, кесатиш (ирония), истехзо (сарказм), муболаға, кичрайтириш, жонлантириш; зидлаш (тазод), зинапоялаш, кетма - кет келтириш, риторик сўроқ, боғловчисизлик ёки кўп боғловчилик; тушириб қолдириш (эллипсис), бадий такрор, бадий ўрин алмаштириш (инверсия) кабилар киради.¹

Тил ва нутқ. Нутқ одоби

Нутқ маданияти – тил нормаларини эгалламоқ, талаффуз, урғу, сўз ишлатиш, гап тузиш қонуниятларини чуқур билмоқдир. Шунингдек, тилнинг тасвирий воситалари ҳар хил шароитларга мос, мақсадга мувофиқ бўлиши

¹ Ё.Тожиев, Н.Ҳасанова, Ҳ.Тожматов, О.Йўлдошева Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари, Т, 1994, 14-бет.

керак. Нутқда тил – фикр алмашиш куроли, ўқитувчи қалбининг ойинаси, ўқитувчининг дарс бериш услубини, педагогик маҳоратини тўлиқ намоён қилувчи воситадир. Нутқда – тилдаги ранг-баранг воситалар ўз ифодасини топса, бундай нутқ – бой нутқдир.

Тил ва нутқ азалдан бир-бири билан чамбарчас боғланган воситалардир. Нутқ қайси тилда айтилмасин, ўша миллат тилининг қонун-қоидалари асосида рўёбга чиқади. Бироқ улар бир-биридан фарқланади.

Тил нутқ учун моддий материал. Шу материал асосида нутқ ташкил топади.

Нутқ – тилдаги мавжуд ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда реалликка айланган фикр бўлиб икки хилда намоён бўлади: ички нутқ; ташқи нутқ.

Ўқитувчи онгида ҳосил бўладиган, ҳали амалга ошмаган тил элементларидан ташкил топган, кишининг оғиз очмасдан фикрлаши, мулоҳаза юритиши, ўйлаши **ички нутқ**дир.

Ўқитувчи мулоҳазаси ва фикрининг тил воситасида нутқ органларига таъсири ва ҳаракати билан реал товушлар сифатида юзага келадиган нутқ – **ташқи нутқ** бўлиб, у ижтимоий ҳодисадир.

Ўқитувчи нутқий фаолияти: сўзлаш, мутолаа ва эшитишдан иборат.

Тил ҳодисаси фонемалар тизимида, морфемаларда, синонимия, омонимияларда, мавжуд грамматик қоидаларда, мураккаб терминлар ва фразеологик ибораларда намоён бўлади.

Тил ва нутқ қуйидагича қиёсланади:

1. Тил алоқа материали, нутқ алоқа шаклидир.
2. Тилни халқ яратади, нутқни эса ҳар бир шахс яратади.
3. Тилнинг ҳаёти узоқ халқ ҳаёти билан боғлиқдир; нутқнинг ҳаёти эса қисқа бўлиб, у айтилган пайтдагина мавжуддир.

4. Айрим шахснинг айна замонда бир нечта тили билиши мумкин, чунки у вақт ва ўрин билан бевосита боғланмаган. Айрим шахснинг нутқи айна замонда фақат битта бўлади, чунки у маълум вақтда ва маълум ўринда юз беради.

5. Тилнинг ҳажми ноаниқдир; нутқнинг ҳажми эса аниқ: нутқ монолог, диалог, полилог, декламация ҳамда айрим текст ва китоб шаклида бўлиши мумкин. Нутқ махсус белгиланган тартибда ўзининг ҳажми билан нотикқа ҳавола этилади.

6. Тил – турғун статик ҳодиса, нутқ эса ҳаракатда бўлувчи, динамик ҳодисадир.

Тил хатосида сўзнинг маъноси кескин бузилиши мумкин (Масалан: соф-соп, тиф-тип, фан-пан, дил-тил, нуфус-нуфуз, сервис-сервиз, хўб-хўп).

Нутқ хатосидаги бузилишлар кўпинча фақат акустик томондан ўзгаради (фикр-пикр, фабрика-пабрика, сафар-сапар кабилар).

Тил ва нутқ ходисаларининг қонун-қоидаларини мукамал билиш, унинг

қоидаларига доимо риоя қилиш, объектив шароитда тинимсиз машғулотлар олиб бориш – ўқитувчининг тил софлиги, нутқ маданияти ва одоб масалаларига оқилона ёндашишига олиб келади.

Тил – алоқа қуроли, тил - ҳаёт кўзгуси, тил – маънавий белгиси. Инсонни ҳайвонот оламидан ажратиб, уни коинот сарварига ва гултожигга айлантирган омил ҳам тилдир. Инсон ақлий фаолиятининг энг олий маҳсуллари, тафаккур «мевалари» тил ва нутқ орқали юзага чиқади.

Сўзга эътиқод, сўзга берилган таъриф тавсифлар, сўзнинг тарихий хизматига айтилган шарафлар чексиздир. Алишер Навоий сўзга шундай баҳо беради:

Сўздурки, нишон берур ўликка жондин,
Сўздурки, берур жонга хабар жонондин.
Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин.
Билким, гуҳари шарифроқ йўқ ондин.

Сўзнинг тарихий - маданий, маънавий хизмати чексиз, албатта. Лекин тилнинг имкониятлари нутқ орқали, нутқ жараёнида очилади. Нутқ бўлмас экан, тилнинг чексиз имкониятлари юзага чиқмай қолаверади.

«Қобуснома»да Кайковус «Билгилким, ҳамма ҳунардан сўз ҳунари яхши», дейди. Бу сўзларда шундай ҳикмат борки, сўзга чечан, сўзамол, нотик киши ҳамма жойда обрў - эътибор, ҳурмат топади. Бунга Алишер Навоий ҳаёти ва фаолиятдан кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Зеро нутқ ва тафаккур салоҳияти уни вазири аъзам даражасига кўтарган эди.

Ғарб донишмандларидан Р.Эмирсоннинг таъкидлашича, «Нутқ - қудратли куч: у ишонтиради, ундайди, мажбур этади». Бу гапда нутқнинг шундай фазилати таъкидланаяптики, у, биринчи навбатда, ишонтириш санъатидир. Ўқувчилар билан мулоқотда бўлаётган ўқитувчи ишонарли гапириши, нутқи далилланган, пухта асосланган бўлиши лозим. Ўқувчиларнинг ишончини, меҳрини қозонган ўқитувчинигина ҳақиқий устоз дейиш мумкин.

Қадимги нотиклик санъати ҳарбий саркардалик санъати билан тенглаштирилган. Бу бежиз эмас. Чунки лашкар билан забт этиб бўлмайдиган давлатлар ва сарҳадларни сўз санъати билан бўйсундириш мумкин. Алишер Навоий:

Олибмен тахти фармонимга осон
Черик чекмай Хитойдин то Хуросон,

дейди. Черик-бу лашкар. Шоир лашкар тортмасдан Хитойдан Хуросонгача бўлган сарҳадни забт этганлиги ҳақида фахрланиб сўзламоқда. Маълумки, Алишер Навоийнинг таъсир доираси ва даражаси ҳар қандай ҳарбий саркардадан ҳам устун бўлган. Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўзи улуг шоирни махсус рисоласида таърифлаб «Сўз соҳибқирони» деб атаган эди.

1. Сўзнинг сеҳрига, қудратига, саркарда бажара олмайдиган вазифани сўз соҳибқирони уддалаганлигига яна бир ҳикоятни мисол қилиб келтириш мумкин. Ҳикоят мазмунига кўра Ҳусайн Бойқаро узоқда шикор билан машғул экан. Саройда малика оғир, бетоб ётган экан. Кунлардан бир кун малика ҳаётдан кўз юмибди. Аммо подшоҳга ўлим хабарини етказишга ҳеч ким журъат этмабди. Шунда сарой аъёнлари сўз саркардаси Навоийга мурожаат қилишибди. «Шоҳга шум хабарни етказган киши, шубҳасиз, жазога маҳкум бўлади. Мушкулни фақат сизнинг тадбиркорлигингиз, суҳандонлигингиз осон қилиши мумкин», -- дейишибди. Шунда Навоий бир сатр шеър ёзиб берибди. Уни чопар орқали Ҳусайн Бойқарога етказишибди. Подшоҳ ўқибди:

Сарвигулнинг соясида сўлди гул, нетмоқ керак?

Ҳусайн Бойқаро дарҳол мисранинг мазмунини тушунибди. Ҳеч бир талвасага тушмасдан, вазминлик билан шеърини саволга шеърини жавоб ёзибди:

Сарвидин тобут ясаб, гулдин кафан этмоқ керак!

Сарой аҳли чопар келтирган хатни ўқиб, сўзнинг қудратига қойил қолишибди, дафн маросимига киришибди.¹

Тил ва нутқ ўзаро боғлиқ ҳодисалар бўлиб, тил нутқ учун ашёдир, имкониятдир, нутқ эса воқеликдир, яъни нутқ тил материали асосида ташкил топади. Тил жамият аъзолари учун умумий бўлиб, рухий ва моддий материалдан иборатдир.

Сўз, морфема, фонемаларнинг киши хотирасидаги образлари рухий «материал» ҳисобланади. Нутқ яратиш жараёнида маълум товуш тизимида намоён бўладиган сўз ва морфемалар моддий материалдир. Тилнинг рухий ҳодисалиги унинг хотирада сақланиши билан боғлиқдир. Тилнинг моддийлигини нутқ жараёнида юзага келувчи товушлар белгилайди.

Биз хотирамизда сақланадиган қоидалардан тезкорлик билан фойдаланиб, бирор фикрни юзага чиқариш учун сўзлар грамматик маъно ташувчи морфемалар ва сўз шакллари, асосан, гапларни ҳосил қиламиз. Масалан, бизда китобнинг қаердан олинганлигини билиш ҳақидаги фикр туғилди,

¹ Нусратулло Атоулло ўғли Жумахўжа «Истиқлол ва она тилимиз». Т.: 1998, 47-б.

дейлик. Уни қуйидаги савол шаклида юзага чиқарамиз: Сен китобни қаердан олдинг?

Бунда биз *сен, китоб, қаер, ол* лексемаларидан; *-ни, -дан, -динг* морфемаларидан ва сўроқ гап моделидан - қоидасидан фойдаландик. Мазкур гапни айтиш жараёнида хотирамиздаги лексемалар алоҳида аффикс морфемаларни олиб, сўз шаклларига айланди ва юқоридаги тартибни эгаллади. Тил рухий ҳодисадан моддий ҳодисага айланди.

Нутқ тилдаги ифода воситаларидан фойдаланган ҳолда воқеликка айланган фикрдир. Нутқ нутқ аъзоларининг ҳаракатига кўра юзага келиб, икки хил бўлади: ички нутқ ва ташқи нутқ. Кишиларнинг товушларни - сўзларни талаффуз қилмасдан фикрлаши, мулоҳаза юритиши, ўйлаши ички нутқдир.. . Ўпкдан чиққан ҳавонинг нутқ аъзоларига таъсири, шу таъсир натижасида уларнинг ҳаракати билан аниқ товушлар сифатида юзага келадиган нутқ ташқи нутқдир.

Нутқ ҳаракатдаги тилдир. Нутқ тил бирликларини ўзаро мантикий боғлаб, уларни ҳаракатга келтиради. Нутқ сўз, сўз бирикмалари ва гаплардан иборат бўлади.

Нутқ, нутқ одоби инсоннинг маънавиятини-маърифатини белгиловчи асосий мезондир. Демак, кишининг одоби, энг аввало, унинг нутқида кўринади. Нутқ одоби нима?

Нутқ одоби деганда, айтилиши зарур бўлган хабарларни, тингловчини ҳурмат қилган ҳолда, унинг кўнглига мос ҳолда адабий меъёрдаги ифодалар билан етказишдир. Хунук хабарни ҳам тингловчига беозор етказиш мумкин. Бунинг учун сўзловчи тилни, мукамал билиши керак. Мулойим, ёқимли, одобли сўзлаш ҳам ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Унга ёшликдан ибратли кишиларга тақлид қилиш, улардан ўрганиш орқали эришилади. Ўқувчи учун эса энг яхши намуна ўқитувчидир. Буни ўқитувчи ҳар доим ҳис қилиб туриши керак.

Нутқ одоби саломлашишдан бошланади. Саломлашишдаги хушмуомалалик ундан кейинги яхши суҳбатга дебоча бўлади, тингловчида яхши кайфият пайдо қилади. Саломлашишнинг аҳамияти ҳақида ҳиндларда шундай нақл бор: «Битта салом билан бешта нарсага - ўзини енгил сезиш, шон-шуҳрат топиш, қут-баракали, илмли бўлиш ва ниҳоят узоқ умр кўришга эришилади».

Ҳа, саломда гап кўп, саломлашиш, салом беришнинг ҳам ўзига яраша қонун-қоидалари бор. Афсуски, ўзимизнинг шарқона саломлашиш одобимизга етарли даражада эътибор бермаяпмиз.

Аввало, ҳар бир муслим ва муслима саломлашиш ҳам фарз, ҳам қарз эканлигини яхши англаб етмоғи лозим. Чунки «Сўз боши -- салом»,

деганларидек, суҳбатдошлар мулоқоти «ассалому алайкум», «ваалайкум ассалом» жумлалари билан бошланади. Бу суҳбатдошларнинг таниш ёки нотанишлигидан қатъи назар ўзаро ҳурмат ва эҳтиром белгиси ҳисобланади. Аммо кейинги пайтларда бирор жойга кириб бораётган, телефонда суҳбат бошлаётган кишиларнинг саломлашишни унутиб бораётганлигига тез-тез гувоҳ бўлиб қолмоқдамиз.¹

Халқ тилида саломлашиш учун ҳам, хайрлашиш учун ҳам алоҳида нутқий воситалар мавжуд. Ўқитувчи уларни ўз ўрнида ишлатишда ҳамма учун ва ўз шогирдлари учун ўрнақдир.

Маданиятли киши ўз айбини бўйнига ола билиши, айби учун кечирим сўрашни ҳам билиши лозим. Ўз айби учун узр сўраш ўз ғурурини ерга уриш эмас, балки одоблик, хушмуомалалик аломатидир.

Етук кишига хос фазилатлардан яна бири хайрлашув одобидир. Тилимизда хайрлашганда ишлатиладиган «хайр, соғ бўлинг», «хайр, кўришгунча», «хайр, омонликда кўришайлик» каби таъсирчан иборалар мавжуд. Ўқитувчи синфдан чиқаётганда «хайр, соғ бўлинглар», «хайр, яхши қолинглар» ибораларини ишлатса, ўринли бўлади.

Болага яхшилик қилган, айтилган юмушни, илтимосни бажарган кишиларга ўз вақтида миннатдорчилик билдириш одобини ҳам ўргатиб бориш лозим. Тилимизда рағбатлантиришни, миннатдорчиликни англатадиган чиройли ифодалар бор. Уларни кундалик муомалага киритиш, ўз ўрнида ишлатиш киши хулқини нақадар безайди. Ўқитувчи топшириқни яхши бажарган ўқувчилар-ни «офарин», «баракалла», «раҳмат», «отангизга раҳмат», «миннатдорман» каби сўзлар билан рағбатлантириши лозим.

«Ҳар бир кишининг маданийлик даражаси, ўқиб қанчалик тарбия кўрганлиги унинг ёзма ва оғзаки нутқидан билинади» (С.Иброҳимов).

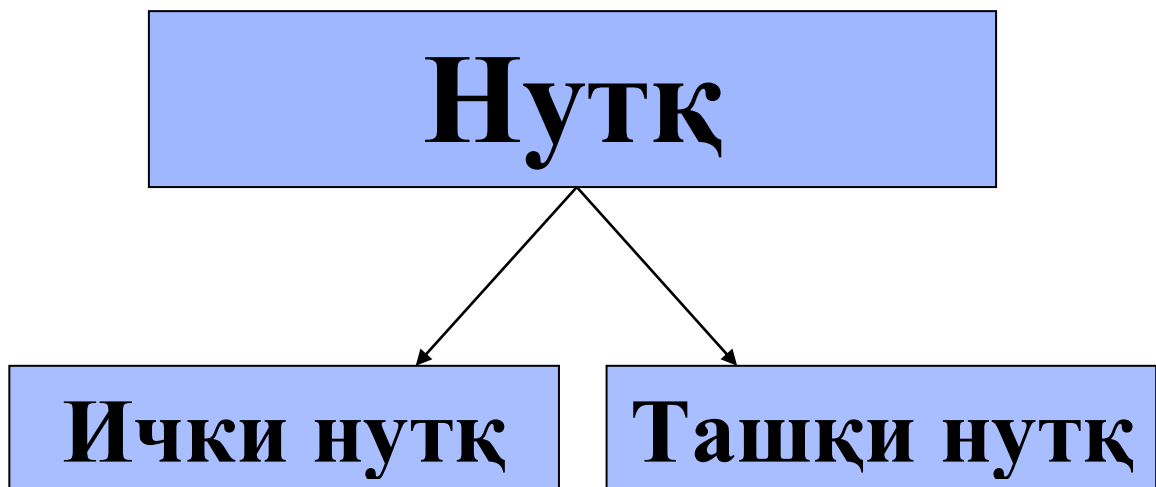
Тилнинг дунёни билиш, билимларни тўплаш, сақлаш, кейинги авлодларга етказиш, руҳий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби қатор вазифаларни бажаришига қарамасдан, унинг асосий функцияси кишилар ўртасидаги алоқани таъминлашдир.

Нутқ маданияти жамият маданий-маърифий тараққиётининг, миллат маънавий камолотининг муҳим белгисидир. Том маънодаги маданий камолотнинг муҳим белгисидир. Ҳақиқий маънодаги маданий нутқ шахс умуммаданий савиясининг муҳим жиҳатларидан биридир. Шунинг учун ҳам ҳозирда мамлакатимиздаги маънавий-маърифий ислохотлар ҳар қачонгидан ҳам долзарб ҳисобланади.

¹ Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати, Фарғона 1997, 27 – бет.

Республикамизнинг «Давлат тили ҳақида»ги, «Таълим тўғрисида»ги қонунларида, «Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастури» ва бошқа жуда кўплаб ҳужжатларида маънавий-маърифий тарбияга, тил масалаларига алоҳида аҳамият берилади. Жамиятимизнинг ҳар бир аъзоси, ҳар бир мутахассис замон билан ҳамқадам бўлиши, энг аввало, ўз она тилининг садоқатли соҳиби бўлмоғи лозим.

Тил жамият билан, унинг маънавияти, маърифати ва маданияти билан биргаликда юксалади.

Такрорлаш учун саволлар:

1. Тил қандай ҳодиса?
2. Алишер Навоий тил ва нутқни қандай таърифлайди?
3. Нутқ одоби нима?
4. Нутқий этикет нима?
5. Адабий тил деб нимага айтилади?
6. Адабий тилнинг сўзлашув нутқидан қандай фарқи бор?
7. Тилнинг бойлиги нимада намоён бўлади?
8. Тарихий сўзлар деб қандай сўзларга айтилади?

2-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ: ЎҚИТУВЧИ НУТҚИНИНГ КОММУНИКАТИВ СИФАТЛАРИ.

Режа:

1. Нутқнинг тўғрилиги.
2. Нутқнинг аниқлиги.
3. Нутқнинг тозалиги (софлиги).
4. Нутқнинг ифодалилиги (таъсирчанлиги).
5. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги.

Таянч тушунчалар

Жаргон – (французча jargon). Бирор гуруҳ вакилларининг, ўз нутқи билан кўпчиликдан ажралиб туриш мақсадида, ўзича мазмун бериб, ишлатадиган сўз ва иборалари.

Вульгаризмлар – (лот. Vulgaris-оддий, содда) – дағал сўз, дағал ибора.

Нутқ сўзловчи ёки ёзувчи томонидан шакллантирилган матннинг муайян кўриниши ифода бўлиб, у фақатгина лисоний ҳодиса саналмасдан, балки ҳам руҳият, ҳам нафосат ҳодисаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам яхши нутқ дейилганда, айтилмоқчи бўлган мақсаднинг тингловчи ёки китобхонга тўлиқ ва аниқ етиб бориши, уларга маълум таъсир ўтказиши назарда тутилади. Шунга кўра нутқ олдида муайян талаблар қўйилади. Бу талаблар нутқнинг коммуникатив сифатлари бўлиб, унда нутқнинг мантиқан тўғри, фикран аниқ, тузилишга кўра чиройли ва йўналишига кўра мақсадга мувофиқ бўлиши назарда тутилади.

1. Нутқнинг тўғрилиги. «Тўғрилик деганда, -деб ёзади В.Г.Костомаров,- нутқ маданиятининг зарур ва биринчи шarti сифатида адабий тилнинг маълум пайтда қабул қилинган меъёрига қатъий ва аниқ мувофиқ келишини, унинг талаффуз, имловий ва грамматик меъёрларини эгаллашни тушуниш лозим бўлади».¹

Нутқнинг тўғрилиги унинг энг муҳим алоқавий фазилатидир. Чунки нутқ тўғри бўлмаса, унинг бошқа коммуникатив сифатлари, яъни мантиқийлиги, аниқлиги, мақсадга мувофиқлигига ҳам путур етади.

Нутқ тўғри бўлиши учун, асосан, икки меъёрга - урғу ва грамматик меъёрга қатъий амал қилиш талаб қилинади. Сўзлардаги урғунинг кўчиши билан маънонинг ҳам ўзгариб кетиши мумкинлигини эсдан чиқармаслик лозим. Масалан: олма сўзи. Бу сўзни алоҳида урғусиз олиб қараганда, унинг

¹ В.Г.Костомаров. Культура речи и стиль. – М. 1960, 24-бет.

қандай маънода қўлланилаётганини аниқлаш қийин. Фақат урғу ундаги маънонинг аниқланишига кўмаклашади. Яъни олма тарзида урғу биринчи бўғинга тушганда, ҳаракат, олма каби охирги бўғинга тушганда эса меванинг бир тури маъноси англашилади. Тилимизда бундай сўзлар анчагина. Масалан, ҳозир - ҳозир, янги-янги, йигитча-йигитча, ўқувчимиз - ўқувчимиз сўзларининг маъноси ҳам урғу ёрдамида ойдинлашади.

Гап таркибидаги айрим олинган сўзга тушадиган урғу, яъни мантикий (логик) урғунинг ҳам маънони фарқлашда хизмати катта. Ҳамма тилларда ҳам қайси маънога алоҳида эътибор берилаётган бўлса, шу маънони ифода этаётган сўз махсус урғу билан талаффуз қилинади. Масалан, Анвар хат ёзди, гапида ким ёзганлиги, нима ёзганлиги ёки нима иш қилганлиги айтилиб, мазкур гапдаги сўзларнинг учаласидан бирига урғу туша олади. Бундай ўринларда мантикий урғу маънони таъкидлаш учун хизмат қилади. Умуман нутқда, бўғин урғуси каби мантикий урғуни ҳам тўғри ишлата билиш керак. Чунки айни жараёнда хатога йўл қўйилса, назарда тutilган маъно англашилмай қолиши мақсад амалга ошмаслиги мумкин. Демак, фикрни нутқ (гап) орқали тўғри ифодалашда сўз урғуси ҳамда мантикий урғунинг тўғри ишлатилишига жиддий амал қилишимиз шарт.

Грамматик меъёрга риоя қилиш деганда, гап тузиш қоидаларидан тўғри фойдаланиш, ўзак ва қўшимчаларни қўшишда хатога йўл қўймаслик, келишиқ қўшимчаларини ўз ўрнида қўллаш, эга ва кесимнинг мослиги, иккинчи даражали бўлақларнинг уларга боғланиш қонуниятлари тушунилади.

Хуллас, она тили хазинасидан керакли грамматик шаклларни танлаш ва уларни ўз ўрнига қўйиш, яъни нутқнинг тўғри тузилишига эришиш нутқ маданиятининг асосий талабларидан биридир.

2. Нутқнинг аниқлиги. Нутқнинг аниқлиги сўзнинг ўзи ифодалаётган воқеликка мутлақо мос ва мувофиқ келишидир. Аниқлик нутқнинг муҳим хусусиятларидан бири эканлиги қадимдан маълум. Фарб мутафаккирлари ҳам, Шарқ олимлари ҳам аниқликни нутқ сифатларининг биринчи шarti деб ҳисоблаганлар. Аристотель: «Агар нутқ ноаниқ бўлса, у мақсадга эришмайди»,-- деган. Кайковус эса: «Эй фарзанд, сўзнинг юзин ва орқасин билғил ва уларга риоя қилғил, ҳар на сўз десанг юзи била дегил, то суҳангўй бўлғайсан. Агар сўз айтиб, сўзнинг нечук эканин билмасанг қушга ўхшарсанки, унга тўти дерлар, ул доим сўзлар, аммо сўзнинг маъносин билмас».¹ Яна давом эттиради: «Шундай кишини нотик (суҳангўй) деймизки,

¹ Кайковус. Ўша асар. 43-бет.

унинг ҳар сўзи халққа тушунарли бўлсин ва халқнинг ҳар сўзи унга ҳам маълум бўлсин».

Аниқлик нутқнинг муҳим хусусияти, фазилати сифатида фикрни ёрқин ифодалаш билан, нутқ предметининг маъноси билан, нутқда ишлатилаётган сўз маъноларини билиш билан боғлиқ бўлади. Агар нотик ўзи фикр юритмоқчи бўлган нутқ предметини яхши билса, унга мос сўзларни танласа ва ўзи танлаган сўзларнинг маъноларига мос вазифалар юкласа, нутқнинг аниқ бўлиши тайин. Демак, аниқлик нутқда сўз қўллаш меъёрларига амал қилишдан иборат. Бу жиҳатдан аниқлик тўғрилиқнинг бошқача, ўзига хос кўриниши ҳисобланади. Баъзан нотик ўзи ишлатадиган сўзнинг маъносини билишга унча эътибор бермайди. Натижада сўзнинг маъноси нутқдан кўзда тутилган мақсадга мос келмайди. Кўпинча, бунга бир-бирига яқин нарсаларни англлатувчи сўзлар сабаб бўлади. Масалан: Абдулла Қаҳҳор ёзувчи Маъруф Ҳакимнинг «Қаҳрамоннинг ўлими» ҳикоясини таҳлил қилиб, «Ботир белига қатор бешта бомба қистириб...», «Қўлига бомба ушлаган ҳолда кўчага югурди» жумлаларидаги бомба сўзининг нотўғри қўлланилаётганлигини, ёзувчининг бомба ва гранатани фарқламадлигини танқид қилади.¹ Аниқлик икки хил бўлади: нарсанинг аниқлиги ва тушунчанинг аниқлиги. Нарса аниқлиги нутқда акс этган мавжудликнинг нарсалар, ҳодисалар доираси билан нутқ мазмунининг муносабатида кўринади. Нутқда мавжудликнинг наrsa ва ҳодисалари тўғри акс этиши учун нотик ўзи сўзлаётган нарсаларни яхши билган бўлиши лозим. Нутқ предметини билмаслик ёки чала билиш, шунингдек, уларни ўрганишда лоқайдлик қилиш натижасида юзага келган ноаниқлик ёқимсиз бўлиб, тингловчини ранжитади. Масалан: «На ташкилотчилик, на раҳбарлик, на билимдонлик қобилияти бўлмаган киши бирданига кимнинг назарига тушди?» (Газетадан)².

Кўринадикки, сўзловчи **на** юкламасининг нутқдаги маъноси - ма бўлишсизлик кўшимчаси англлатган маънога тенг эканлигини унутган. Одатда на инкор юкламаси иштирок этган гапларнинг кесими бўлишли шаклда бўлади.

Нутқнинг ҳар томонлама тўғри бўлиши учун наrsa аниқлигининг ўзи етарли эмас. Тушунчавий аниқлик нутқ мазмунининг унда белгиланган тушунчалар тизимига мос келишини талаб қилади.

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 55-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 56-57 – бет.

Шундай қилиб, аниқлик нутқнинг алоқавий сифатларидан бири бўлиб, у объектив борлиқ билан нутқ мазмунининг мослиги сифатида юзага чиқади.

Аниқ нутқ яратиш сўзловчидан қуйидагиларни талаб этади:

а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик қаторлардан кераклигини ажратиб, нутқда қўллаш;

б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг англатган маъноларини ҳар томонлама билиш;

в) сўзнинг кўп маънолигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдида келтириш;

г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;

д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;

е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касб -хунарга оид, архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.¹

3. Нутқнинг тозалиги. Нутқнинг тозалиги деганда, энг аввало, унинг адабий тил меъёрига мувофиқ келиш - келмаслиги тушунилади.

Нутқимизнинг софлигига, асосан, қуйидагилар таъсир қилади:

1. Маҳаллий диалект ва шеваларга хос сўз, ибора, шунингдек, грамматик шакллар, сўз ва сўз бирикмаларининг талаффузи, урғуси.

2. Ўринсиз қўлланган чет сўз ва сўз бирикмалари.

3. Жаргонлар.

4. Вульгаризмлар.

5. Нутқда ортиқча такрорланадиган «паразит» сўзлар.

6. Канцеляризмлар.

Санаб ўтилганлардан ўринсиз фойдаланиш кундалик нутқни ҳам, бадий нутқни ҳам хиралаштиради. Ҳар бир сўзловчи ўз нутқининг адабий меъёрлар даражасида бўлиши учун ҳаракат қилиши лозим.² Ўз шевасига хос бўлган тил воситаларини нутққа ўринсиз олиб кириш нутқни бузади. Аммо диалектизм ва варваризмлар бадий асар тилида маълум бадий - эстетик вазифани бажариши, муаллифнинг маълум ғоясини, ниятини амалга оширишга хизмат қилиши ҳам мумкин. Муаллифнинг миллий колоритни бериш учун, асар қаҳрамонининг қаерлик эканлигига ишора қилиш учун диалектизм ва варваризмлардан фойдаланиши мумкин. Масалан: «Ёшулли,

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 58-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 50-бет.

сиз буни эмас, мени тингланг! Бу манғлайи қоранинг шериги бор» (Т.Малик). Ушбу мисолда диалектизмлар территориал колоритни беришга хизмат қилаётган бўлса, куйидаги мисолда варваризмлар - чет сўзлар характер яратишда ёзувчига кўмаклашган. «Ишондим, ўртоқ гинрол. Ҳаммаси ест бўлади. Уйда халадийнада муздаги бор, олиб чиқайми? Сизга текин» (Т.Малик).

Лаҳжавий сўзларнинг бадий адабиётда ўрни билан ишлатилиши фақатгина мақсадга мувофиқ бўлиб қолмасдан, адабий тилимизнинг бойиб боришига, умумхалқ тилидаги айрим элементларнинг сақланиб қолишига хизмат қилиши ҳам мумкин. Масалан: нутқ ниҳол ўтказиш ҳақида бўлганида адабий тилда варианты йўқ бўлган «ханча» сўзи ишлатилса ва ўз ўрнида унга изоҳ берилса, ўринли бўларди. Чунки бу сўз ниҳол ўтказиш учун қавланган чуқурчанинг номи бўлиб, бошқа чуқурчаларга нисбатан ишлатилмайди.

Нутқда ўринсиз ишлатилган бошқа тилларга оид сўзлар варваризмлар деб аталади.

Айрим кишиларнинг ўз нутқини назорат қилмаслиги, «ёқимли» сўз кидиришда эринчоқлик қилиши, русча атамаларнинг ўзбекча шакллари билмаслиги, баъзи ҳолларда ўзининг русчани ҳам билишлигини намоён этишга интилиши натижасида варваризмлар нутққа кириб келади: Эрталаб звонить қилдим, библиотекага бордим, астановкада турдим каби. Нутқимизда мана шундай сўзларнинг учраб туриши жуда ачинарлидир. Улардан қутулишнинг бирдан-бир йўли она тилини ҳар томонлама чуқур ўрганиш, унга ҳурмат билан қараш, сўз қўллашга алоҳида эътибор бериш, бадий асарларни кўп ўқиш, ўқиганда нотаниш сўзлар маъносига диққат қилиш кабилар. Айрим касб эгаларининг, айрим гуруҳларнинг ўз «тили» бўлиб, улар бу «тил» орқали сўзлашда бошқалардан ажралишга, ифодаланаётган фикрларини кишилардан бекитишга интилади. Бундай сўзлар жаргон сўзлар деб аталади. Масалан, новча (ароқ), қизил (вино) - ичувчилар нутқига хос.

Вульгаризмларга ахлоқ меъёрларига тўғри келмайдиган: кишини сўкишда, ҳақоратлашда ишлатиладиган сўзлар киради. Уларни ишлатиш сўзловчининг паст маданиятли, кўпол, жоҳил киши эканлигини кўрсатади. Бадий адабиётда ҳам улардан фойдаланилади:

- Ухлаб ўтирибсанми, хунаса?! Минг марта чақиришим керакми?! (Т.Малик).

Паразит сўзлар деб аталувчи луғавий birlikлар ҳам тил маданияти учун ётдир. Улар, асосан, сўзлашув нутқида кўп ишлатилиб, нотикнинг ўз нутқини кузатиб бормаслиги, эътиборсизлиги натижасида пайдо бўлади ва бора-бора одатга айланиб қолади. А.Қодирий «Меҳробдан чаён» романида бухоролик

Шарифбой нутқида «паъланат» («падар лаънат»)ни паразит сўз сифатида ишлатиб, унинг нутқини индивидуаллаштирган. Шарифбой ҳар гапида бу сўзни қўшиб гапиради:

«Шарифбой ёстиқдан бурилиб, ёнидаги учинчи йигитга қаради:

- Паъланат, қачон келган экан?»

«Канцеляризм»лар иш қоғозлари учун зарур бўлган, маълум бир шаклда сақланадиган сўз бирикмалари, гаплардир. Улар ўз ўрнида жуда зарур. Чунки иш қоғозлари қатъий бўлган маълум шаклларни талаб қилади. Бундай «қатъий шакллар», шаблонлар сўзлашув нутқида, бадиий адабиётга, публицистикага ўтса, нутқни бузиши мумкин. Ўринсиз канцеляризмлар мажлисларда, кенгашларда, газеталарда, радио ва телевидениедаги нутқларда кўплаб учрайди.

«Бундан 365 кун муқаддам сиз билан биз ўз ҳаётимизда қатъий бурилиш ясаб, зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик...» (А.Қаҳҳор). Гапдаги «365 кун муқаддам», «қатъий бурилиш ясаб», «зўр синовлар шароитига бевосита қадам қўйдик» каби нутқ бирикларини қўллаш билан ёзувчи айрим «нотиклар» устидан кулади.

4. Нутқнинг мантиқийлиги. Нутқнинг мантиқийлиги унинг асосий сифатлари бўлган тўғрилик ва аниқлик билан чамбарчас боғлангандир. Чунки грамматик жиҳатдан тўғри тузилмаган нутқ ҳам, фикрни ифодалаш учун муваффақиятсиз танланган луғавий бирик ҳам мантиқнинг бузилишига олиб келиши табиийдир. Мантиқий изчилликнинг бузилиши тингловчи ва ўқувчига ифодаланаётган фикрнинг тўлиқ етиб бормаслигига, баъзан умуман англашилмаслигига олиб келади. Нутқни тузишдаги эътиборсизлик натижасида баъзан мантиқсизлик юз беради. Қуйидаги мисолга эътибор қилинг «Ферма жонкуярлари олти ойлик давлатга сут сотиш планларини муддатдан олдин бажарадилар» (Газетадан). Гапда сўзларнинг тартиби тўғри бўлмаганлиги, «олти ойлик» бирикмасининг «сотиш» сўзидан кейин келмаганлиги туфайли мантиққа путур етаяпти, ҳатто хато фикр ифодаланаёпти.¹

Нутқда мантиқийликка эришиш учун қўлланган сўзлар билан уларнинг предметлик маънолари мос бўлиши лозим. Бошқача айтганда, ҳар бир сўз нутқда қўлланганда, ўзига хос маънонигина ифодалаш зарур.

Мантиқийликни предмет мантиқийлиги ва тушунча мантиқийлиги деб иккига ажратиш мумкин. Предмет мантиқийлиги нутқдаги тил бирикларининг ўзаро ички муносабатларининг мослигидан иборат.

¹ Т.Қудратов. ўша асар, 56-бет.

Тушунча мантиқийлиги мантиқий фикр тузилишидан ҳамда бу тузилишнинг нутқдаги тил белгиларининг маъновий алоқаларидан иборат. Тушунча мантиқийлиги алоҳида олинган матнда фикрий кетма-кетлик, мантиқий изчиллик бўлишини тақозо қилади. Аммо, бу талабни нутқнинг ҳамма кўри-нишларига нисбатан қўллаб бўлмайди. Масалан: илмий ва бадиий нутқ услубларида бу талабга қандай амал қилинишини кўриб чиқайлик. Илмий услубда ёзилган асарлар яхлит бир тузилишга эга. Унда кириш, асосий қисм ва хулоса мавжуд бўлиб, улар ягона бир ҳалқага бирлашади. Матнда берилган фикрлар қатъий изчилликда баён қилинади.

Бадиий нутқ тузилиши эса бир оз бошқача. Айтайлик, фикрлар бир маромда баён этиб келинадию, бирданига узилиш юз беради, яъни бошқа воқеалар ҳикоя қилинади. Бу нарса гўё мантиқий изчилликка путур етказгандай кўринса-да, аслида ундай эмас. Бадиий асарларда, хусусан, қисса, роман каби жанрлардаги кенг камровлик тасвир қурилишини ана шундай тузишни тақозо қилади. Мантиққа путур етмаганлиги бундай асарларнинг охирида маълум бўлади.

Хулоса шуки, нутқнинг мантиқийлиги деганда, яхлит бир система асосида тузилган, фикрлар ривожини изчил бўлган, ҳар бир сўз, ибора аниқ мақсадга мос ҳолда ишлатиладиган нутқни тушунамиз.

5. Нутқнинг таъсирчанлиги.

Сўз кучидан йиқилур минбар ҳам, дор ҳам,

Сўз бирла чиқар индан илон – мурдор ҳам.

(Абу Шукур Балхий)

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади. Шунга кўра нутқнинг тингловчи томонидан қабул қилинишидаги руҳий вазият ҳам эътиборга олинади. Яъни, бунда нотик тингловчиларни уларнинг билим даражасидан тортиб, ҳатто ёшигача, нутқининг қандай қабул қилинаётганигача назорат қилиши зарурдир. Профессional билимга эга бўлган кишилар олдида жўн, содда тилда гапириш мақсадга мувофиқ бўлмагани каби, оддий, етарли даражада маълумотга эга бўлмаган тингловчилар олдида ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Хуллас, нотикдан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади ва ифодамоқчи бўлган фикрни тўлалигича тингловчиларга тўлиқ етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб белгиланади. Хўш, таъсирчан нутқ деганда қандай нутқни тушунмоқ керак? Б.Н.Головин айтганидек, таъсирчан нутқ тингловчи ва ўқувчининг эътиборини ва қизиқишини ҳисобга оладиган нутқдир.

Омма тушуна оладиган тилда гапириш, уларни ифодаланаётган фикрга ишонтира олиш нотиклар олдига қўйиладиган асосий шартлардан ҳисобланади. Бунинг учун эса, юқорида айтилганидек, мавзуни яхши билишдан ташқари, уни баён этишнинг аниқ белгиланган режаси бўлиши керак. Нутқдаги фикрларни биринчи ва иккинчи даражали тарзда тузиб, уларни ўзаро боғлаб, тингловчиларни нутқ режаси билан таништириш лозим. Вақтни ҳисобга олиш нотиклик фазилатларидандир. Чунки сўзлаш муддати олдин эълон қилиниб, шунга риоя қилинса, иложи бўлса, нутқ сал олдинроқ тугатилса, айти муддао бўлади.

Сўзловчининг ўз нутқига муносабати ҳам муҳимдир. Чунки шундай бўлгандагина қуруқ расмиятчиликдан воз кечилади. Сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқа мустаҳкамланади. Нотик фикрларини ўзи ёки тингловчилар ҳаётидан олинган мисоллар асосида исботлашга ҳаракат қилса, мавзуга доир субъектив фикр, мулоҳазаларини билдирса, нутқ яна ҳам ишонарли ва таъсирли бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлигига эришишда тилнинг тасвирий воситалари ҳисобланган метафора, метонимия, синекдоха, ўхшатиш, эпитет, такрор ва адабий кўчимларнинг ҳам роли каттадир. Булардан ташқари нутқда таъсирчанликни таъминлаш учун мақол, матал, ҳикматли сўз ва иборалардан, айниқса, фразеологизмлардан унумли фойдаланиш зарур. Ёзувчи А.Қаҳҳор ўз ҳикояларида эпиграф сифатида берилган мақоллар орқали ўқувчилар диққатини дарҳол эгаллайди. «Осмон йироқ - ер қаттиқ» («Бемор»), «Отнинг ўлими – итнинг байрами» («Ўғри») ва б.

6. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги жуда муҳимдир. Нутқ маданияти адабий тил меъёрларини пухта эгаллаш ва улардан нутқда тўлиқ фойдаланиш демакдир.

Нутқ маданияти юксак бўлган киши, биринчидан, ўз нутқини тўғри, адабий тил меъёрларига мувофиқ тузади. Иккинчидан, тил воситаларидан энг мувофиқ, энг зарурларини танлаб олиб, нутқнинг жозибали бўлишини таъминлайди. Шунингдек, нутқнинг ихчамлиги, мазмундорлиги ҳам катта аҳамиятга эгадир.

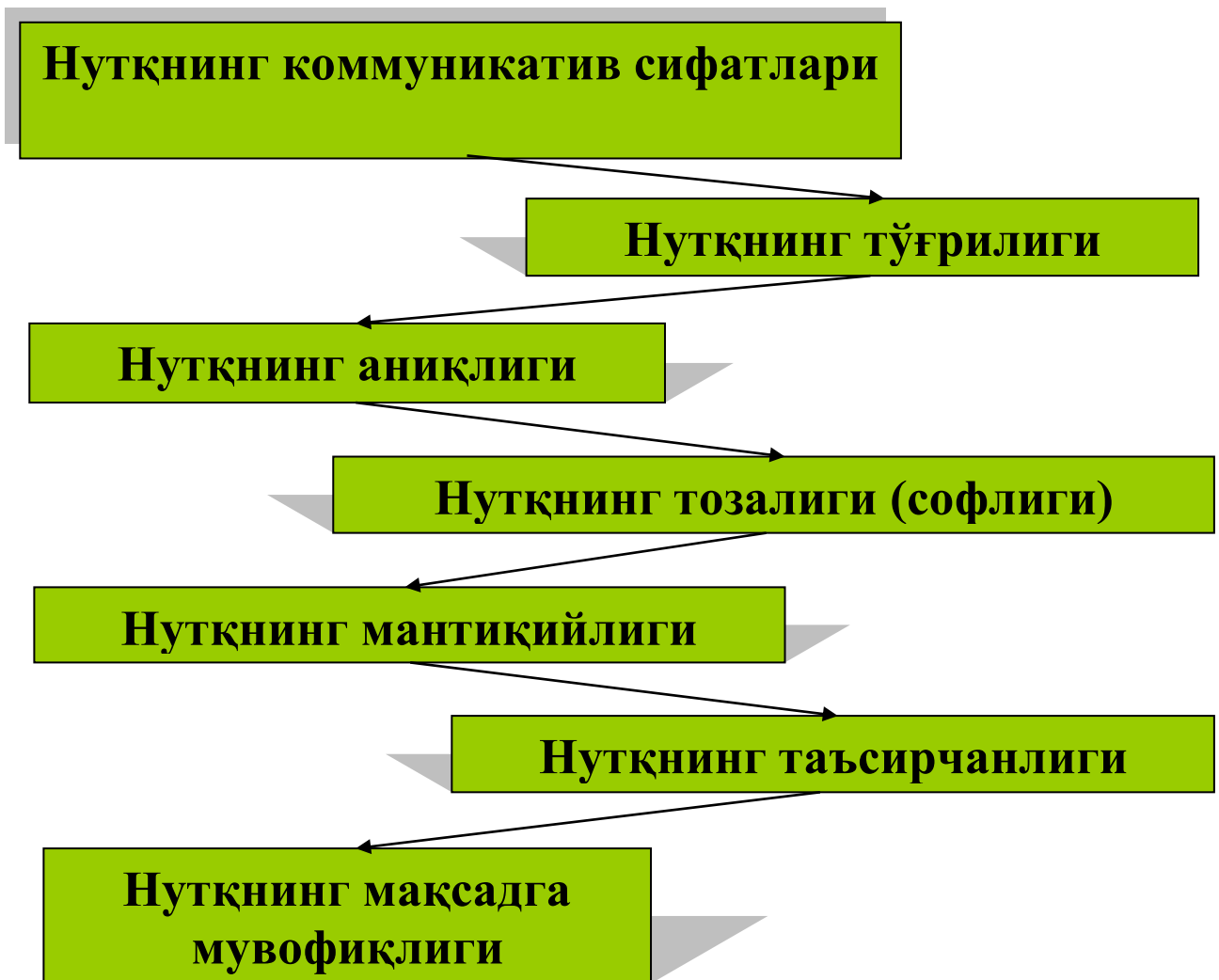
Абулла Қаҳҳор таъкидлаганидек, «Китобхонга бир фикрни ёки бир нарсани тасаввур қилдириш учун кишини бошини қотирмайдиган, очиқ, равон ва содда тил керак», «Сурат олдираётган киши суратга чиройли ва келишиб тушмоққа беҳуда зўр бериб, ўзининг табиий ҳолатини бузгандай, ёзувчи чиройли ва қойил қилиб ёзишга зўр берса, адабий асар учун зарур бўлган тилдаги содалик, табиийлик бузилади».

Нутқ тўғри, аммо, айти вақтда тушунилиши қийин бўлиши мумкин. Нутқ тўғри, бироқ нутқ сўзланаётган шароитга мос бўлмаслиги мумкин. Шунинг

учун ҳам атоқли ўзбек шоир ва ёзувчилари ўз асарларини қайта-қайта ишлаганлар. Бу борада А. Қодирий, Ойбек, А.Қаҳҳор, С.Аҳмад, А.Ориповларни кўрсатиб ўтиш жоиздир. Ёзувчи С. Аҳмаднинг айтишича, А. Қаҳҳор баъзи ҳикоялари матнини 27 мартагача қайта ишлаган¹.

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Мирмуҳсин шундай ёзади: «Адиб ўзини таҳрир қилиши, асарларида ҳайкалтарошдек ғадир-будур мраммарни ишлаб, жонли инсон яратиши керак. Ф.Достоевскийнинг «Ака-ука Карамазовлар» романи кулёмасини кўриб, оғзим очилиб қолди. Шу даражада кўп таҳрир қилинганки, кўчирувчи машиначиларга жуда қийин бўлган бўлса керак. Абдулла Қодирий, Ойбек қўлда ёзган, бир сидра осон ёзилган яхши асар йўқ, ҳар қандай зако ва етуклик ҳам таҳриру тер тўкишни тақозо этади»².

Кўринадики, ёзувчилар сўз ва сўз бирикмаларининг бирини бошқаси билан алмаштирганда, меъёрга мослигини эмас, мақсадга қай даражада мувофиқ келишини кўзда тутадилар.

¹ Т.Қудратов. Ўша асар, 75-бет.

² Т.Қудратов. Ўша асар, 58-бет.

НУТҚИНИНГ КОММУНИКАТИВ СИФАТЛАРИ

Нутқнинг тўғрилиги	
Нутқнинг аниқлиги	
Нутқнинг тозаллиги (софлиги)	
Нутқнинг мантиқийлиги	
Нутқнинг таъсирчанлиги	
Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги	

Такрорлаш учун саволлар

1. Нутқнинг коммуникатив сифатлари нима?
2. Нутқнинг тўғрилиги нутқ маданияти учун қандай аҳамиятга эга?
3. Қандай нутқни биз аниқ нутқ деймиз ва унга қандай эришилади?
4. Нутқнинг мантиқийлиги нима ва у нимага асосланади?
5. Таъсирчанлик нима?
6. Таъсирчанликнинг қандай омилларини биласиз?
7. Нутқнинг мақсадга мувофиқлиги нима?

3-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ: ЎҚИТУВЧИ НУТҚИДА ГРАММАТИК СТИЛИСТИКА ВА МАДАНИЙ НУТҚ МАЛАКАСИ.

Режа:

1. Грамматик стилистика
2. Маданий нутқ малакаси
3. Услубшунослик

Таянч тушунчалар

Услубшунослик - адабий тил услуби?

Кўшимча- шакл ва сўз ясовчи аффикс.

Услубшуносликнинг тилда тутган ўрни беқиёсдир. Услубшунослик меъёрларни шакллантириш, машхур тилшунос олим Г.О.Винокур таъкидлаганидек, нутқ маданиятининг ўз олдига қўйган асосий мақсади, унинг энг муҳим вазифасидир. Чунки услубий меъёрни яхши билмасдан, уларни мукамал эгалламасдан туриб, нутқ маданиятига, маданий нутққа эришиб бўлмайди.¹

Маълумки, ҳар бир сўзни ўйлаб, танлаб, уларнинг ҳар бир маъносига, маъно қирраларига яхши эътибор қилиб, ўринли ишлатиш ҳақида жуда кўплаб халқ мақоллари, ҳикматлари мавжуд. Бу ҳақда буюк файласуф Аристотельнинг «Поэтика» ва сўз мулкининг султони Алишер Навоийнинг «Маҳбуб ул-қулуб» асарларида ҳам қимматли фикрлар айтилган.

Тилда ҳар бир сўзни, грамматик формани, ҳар бир синтактик қурилмани ўз ўрнида, яъни шу сўз, шу грамматик шакл ёки синтактик қурилма (гап) ишлатилаётган вазиятни (тингловчи савияси, уларнинг ҳолати кабилар) ҳисобга олган ҳолда тўғри қўллаш, уларнинг шу вазиятга энг мос тушадиганини танлаб, нутқ жараёнида улардан унумли фойдаланиш, энг ихчам ва фикрни лўнда ифодаладиганини, энг содда ва ҳаммага тушунарлисини ишлатиш нутқнинг равонлигини, тушунарлилигини, аниқлигини таъминлайди, уни ғализликлардан халос этади. Сўзларни, грамматик шаклларни бефарқ қўллаш, вазиятга мос тушмайдиган гапларни беихтиёр, назоратсиз айтиб юбориш, бўлар - бўлмасга у ёки бу сўздан ёки грамматик шакллардан фойдаланавериш, умуман, уларни ортиқча қўллаш, ўринли - ўринсиз такрорлайвериш нутқни бачкана қилади, фикрни

¹ Ё.Тожиев ва б., Ўша асар. 90–бет.

хиралаштиради, унинг таъсирчанлигига путур етказди.² Зеро, донолар айтганидек:

Нодонлардек юзлаб сўзни қилма қатор,
 Донолардек бир сўз дегил, лек маънодор.
 (Саъдий Шерозий)

ёки

Сўз жою вақтига бўлар экан мос,
 Сехру афсун учун у бўлар асос.
 (Абдурахмон Жомий)

Маълумки, услубият - фикрни ифодалаш йўллари, тил воситаларини – материалларини тўғри танлай билиш ҳақидаги таълимот-услублар илми бўлиб, тилнинг вазифаларига мос равишда бир неча кўринишларга эга: сўзлашув услуби, китобий услуб, илмий-оммабоп услуб, расмий, публицистик ва бадий услуб кабилар. Ушбу фикр услубиятнинг таркибий қисмига кирувчи грамматик услубшунослик ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Грамматиканинг морфология ва синтаксис номлари остида икки қисмга ажратилиш ҳолати грамматик услубшуносликда ҳам сақланади, яъни у морфологик услубшунослик ҳамда синтактик услубшунослик каби икки кўринишда бўлади. Грамматика сўзнинг ёки синтактик қурилманинг луғавий ва грамматик маъноларини, фикрий жаҳатни ўрганса, грамматик стилистика уларнинг қўшимча - экспрессив маъноларини, вазифавий хусусиятларини ўрганadi. Грамматика билан услубшунослик биргаликда фақат грамматик шаклларнинг нимани ифодалашини эмас, балки қандай ифодаланишини ҳам текширади. Грамматик услубшуносликнинг бир қисми бўлган морфологик услубшунослик ҳар бир грамматик шаклнинг, сўз ясовчи воситалар ва ҳар хил бошқа шаклларнинг услубий хусусиятларини ўрганadi.

Ўзбек тилида қўшимчалар доирасидаги маънодошлик (синонимия) ҳодисаси ҳам кенг тарқалган: **шу сабабли // шу сабабдан; талабалардан бири // талабаларнинг бири; отга минди // отни минди; савлатли // савлатдор // басавлат... каби.**

Ўзбек тилида сўз ясовчи ва грамматик маъно ифодаловчи жуда кўп аффикслар ўз вариантларига эга ёки бир-бири билан ўзаро синонимик муносабатда бўлади. Масалан, жўналиш келишиги кўрсаткичи –**га** ҳозирги тилимизда –**ка, -қа** вариантларида учраса, эски ўзбек тилида –**ға (борарға - килурға, сўрарға)** кўринишда учрайди. Феъллардаги –**гиз** кўрсаткичи –**киз,**

² Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар. 91-бет.

-ғиз, -қиз; -каз; -газ ва ҳатто, баъзан –**кар (ўткар, еткар)** вариантларида учрайди.¹

Тилимизда баъзан айрим грамматик шакл плеонастик (қўш) қўлланади. Бундай қўллаш нутқда ортиқчаликни вужудга келтириши, нутқ равшанлигига путур етказиши, фикрни хиралаштириши, бачканалаштириши мумкин: **тойчоқчагинам, кичкинагина, ичилиб қўйилди, то мактабгача, Янгиқишлоқ қишлоғи, бир калима сўз, ўн йиллар ўтди, 6 та ўғил - қизларим бор**, қўлланишларда грамматик шакллар ёки сўзларнинг ўринсиз, мақсадсиз қўлланиши натижасида ана шундай ҳол юз берганини кузатамиз: кичкинагина типидagi қўллашларида –**гина**, солиниб бўлинди қўлланишидаги –**ин**, ичилиб қўйилди типидagi қўлланишларда олдинги сўздаги –**ил**, то мактабгача қўлланишида **то** элементи (бунда баъзан кучайтириш ифодаланиши мумкин, ана шундай вақтда то элементининг ишлатилиши ўзини оқлайди), кейинги бирикмаларда **қишлоғи, калима сўзлари, ўн йиллар ўтди, олтита ўғил - қизларим бор, ҳар бир далилларни** бирикмаларида –лар аффикси ортиқча ишлатилган ва нутқда ғализлик туғдирган.

Бироқ, шуни ҳам айтиш керакки, грамматик шакл ёки бошқа воситаларни плеонастик қўллаш ҳамма вақт ҳам нутқда ортиқчалик туғдиравермайди. Баъзан жуда ўринли, тушунган ҳолда, маълум бир мақсадни кўзда тутиб, шундай қилинса, нутқни равон қилади, фикрни аниқ, лўнда, бор нозикликлари билан ифодалашга ёрдам беради, нутқ таъсирчанлигини оширади, маънони кучайтиради, бўрттиради: Улуғ айём кунлари; шунча йил туз - намак бўлдик; беш панжасини оғзига тикади; айтганини қилмай қўймайди; биз ўзимиз айтиб қўямиз типидagi қўлланишларда ана шу ҳолни кузатамиз. Тўғри, намак, калима, айём, панж сўзлари форс-тожик тилларида туз, сўз, кун, беш сўзларига тўғри келади. Бироқ, ўзбек тилида улар, биринчидан, бошқа маънода қўлланилиши мумкин бўлса, иккинчидан, кучайтирувчи восита вазифасини бажарувчи сифатида ишлатилиши мумкин. Жумладан, **улуғ айём кунлари** бирикмасида **айём** сўзи кун маъносида қўлланган эмас, у маълум бир санани ифодалаган, беш панжасини бирикмасида панжа сўзи бармоқ маъносида, **бир калима сўз** бирикмасида калима сўзи **сўз** лексемасининг аниқловчиси бўлиб келган ва ақлли, фикрли, лўнда сўзлари маъносида қўлланган; туз-намак қўлланишида эса ўзбек тилида, оғзаки нутқда кўп учрайдиган нон - пон, чой - пой типидagi ҳолатни кузатамиз.

¹ Ё.Тоғжиев ва б., Ўша асар, 90-бет.

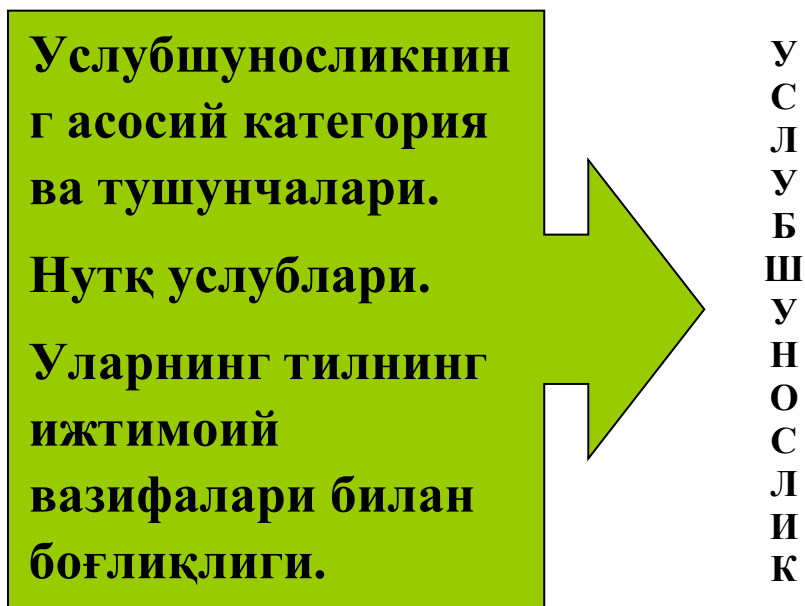
Бундан ташқари, бу қўлланишда **туз - намакнинг** ибора ҳолига келиб колгани кўзга ташланади ва у бирга турдик, бирга бўлдик бирикмалари ифодалаган маънони англатади. Худди шу бирикмада улардан биттасини қўллаш ҳеч мумкин эмас.

Кейинги мисолда инкор формасининг (-ма) иккала сўзда ҳам иштирок этиши тасдиқ маъносини анча кучайтириб, бўрттириб баён қилишни таъминлаган.¹

Грамматик услубшуносликда айрим грамматик шаклларнинг ўрнини алмаштириб қўллашнинг ўзига хос томонлари борлиги кенг ўрганилиши керак. Адабий меъёрда ҳар бир кўрсаткичнинг ўзак-негизларга қўшилишдаги ўрни қатъий белгиланган. Аммо маълум бир услубий мақсадни кўзда тутган ҳолда уларнинг ўрнини алмаштириш мумкин: Қалбимни сен кўзимданми англадинг (Ойбек); Осмондаги булутларнинг хўмрайишиданми кўркдингиз (Ойбек); боринглар -- борларинг, кетинглар-кетларинг; борганми эди - борган эдим, айтиб эдимми -- айтибми эдим; даданг уйдларми-даданг уйдадилар; айтмабимдим - айтмаб эдимми (оғзаки нутқда).

Кўриниб турибдики, ҳозирги ўзбек тилшунослигида грамматик шакллар услубшунослигини ўрганиш алоҳида аҳамиятга эгадир. Грамматик шаклларни ўз ўрнида тўғри ва мақсадга мувофиқ қўллаш, улардан ўринли фойдаланиш нутқимизнинг таъсир кучини оширади, уни ҳар хил ғализликлардан халос этади.

илова

¹ Ё.Тожиёв ва б., Ўша асар, 94-бет.

Эксперт варағи № 1 Ўқув топшириғи

1. Публицистика сўзига таъриф беринг?
2. Публицистик услубнинг ўзига хос жиҳатлари нимада?
3. Берилган матндан публицистик услубга мосини аниқланг?

Эксперт варағи № 2

Ўқув топшириғи

1. Публицистик услубнинг асосий вазифаси нимадан иборат?
2. Публицистикада сўз танлаш нимага кўра белгиланади?
3. Берилган матндан публицистик услубга мосини аниқланг?

Эксперт варағи № 3

Ўқув топшириғи

1. Публицистик услубнинг қандай кўринишлари мавжуд?
2. Публицистик услубнинг нутқ стандарти деганда нимни тушунаси?

Эксперт варағи № 4

Ўқув топшириғи

1. Публицистиканинг жанрларини санаб ўтинг ?
2. Публицистик услубнинг фонетик хусусияти ҳақида тўлиқ маълумот беринг?
3. Берилган матндан публицистик услубга мосини аниқланг?

Эксперт варағи № 5

Ўқув топшириғи

1. Публицистик услубнинг лексик хусусияти ҳақида тўлиқ маълумот беринг?
2. Публицистик услубнинг грамматик хусусияти ҳақида тўлиқ маълумот беринг?
3. Берилган матндан публицистик услубга мосини аниқланг?

Такрорлаш учун саволлар

1. Услубият нима?
2. Грамматик услубшунослик нима?

Адабиётлар рўйхати

1. Султонсаидова С., Шарипова Ў. Ўзбек тили стилистикаси.-Т.:2009
2. Расулов Р., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти. Т.: ТДПУ, 2007.
3. Қиличев Э. Ўзбек тилининг амалий стилистикаси.-Т.:Ўқитувчи, 1995.

4-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ: ТАЪЛИМ ЖАРАЁНИДА НУТҚ МАДАНИЯТИ МАСАЛАСИ. ОҒЗАКИ ВА ЁЗМА НУТҚ МАДАНИЯТИ.

Режа:

1. Нутқ техникаси тушунчаси.
2. Ўқитувчи нутқида кузатиладиган камчиликлар.
3. Фонация жараёни.
4. Ўқитувчи нутқига қўйиладиган талаблар.

Таянч тушунчалар

Термин - бир маъноли сўз.

Атама - атоқли от; термин.

Таълим жараёнида нутқ маданияти масалалари

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг тўлиқ шаклланганлиги ва улкан ижтимоий вазифани бажараётганлиги айтиш мумкин. Бу тил халқимиз учун умумий тил сифатида шаклланди.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши Республикада давлат ишларининг, ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия, тарғибот-ташвиқот ишларининг шу тилда олиб борилиши учун жуда катта имконият яратди. Тилга бўлган муносабат тубдан ўзгарди, унинг барча имкониятларини ўрганиш ишлари кенг кўламда олиб борилмоқда. Айтиш мумкин, шуни ҳам айтиш жоизки, тилнинг ижтимоий вазифасининг бажарилиш даражасини белгиловчи омиллардан бири бўлмиш нутқ маданияти соҳасини чуқурроқ ўрганиш олдимишга қўйилган муҳим масалалардан бири ҳисобланади. Чунки нутқимиздаги нуқсон ва камчиликларни бартараф қилиш, нутқ маданиятини ҳар қачонгидан ҳам яхшироқ ривожлантириш умумда давлат аҳамиятига эга бўлган сиёсий ва ижтимоий масаладир. Бу масала билан шуғулланиш ишига фақат тилшуносларгина эмас, республикада истиқомат қилувчи барча соҳа вакиллари эътибор беришлари мақсадга тўла мувофиқдир. Чунки, нутқ маданияти умуминсоний маданиятнинг таркибий қисми бўлиб, кишиларни юксак маданият соҳиби бўлишларини белгилайди.

Демократик жамиятда болалар, умуман, ҳар бир инсон эркин фикрлайдиган этиб тарбияланади. Агар болалар эркин фикрлашни ўрганмаса, берилган таълим самараси паст бўлиши муқаррар. Албатта, билим керак.

Аммо билим ўз йўлига. Мустақил фикрлаш ҳам катта бойликдир».² Мактабда нутқ тадбиркорлигини сингдириш ўқитувчининг бош вазифасидир. У биринчи соатдан бошлаб то охирги машғулотгача ўқувчиларда нутқ маданияти (тадбиркорлиги)ни тарбиялашга хизмат қилиши керак.

Бошқача айтганда «Айни пайтда нутқий маданият тарбияси билан мактабдаги, ҳеч бир истисносиз, барча ўқув фанлари ҳам билвосита шуғулланиши керак. Математика бўладими, физика ёки тарих бўладими, ўқитувчи ўз нутқий маданияти билан намуна кўрсатиши, тегишли фан соҳасининг тугал тилини намоиш этиши ва шу йўл билан ўқувчидаги сўз сезгисига куч бериши мақсадга мувофиқ. Таълим амалиётида кўргазмалилик азалдан энг зарурий омил сифатида қараб келинади, шунинг учун ўқитувчи жуда кўп вақтини турли кўргазмали қуроллар тайёрлашга сарфлайди. Бу маъқул, аммо, унутмаслик керакки, нутқий маданиятни ўргатиш, чиройли сўз завқини ўстириш, умуман, тил эстетикаси тарбиясида, асосий, жонли кўргазмали қурол ўқитувчининг ўзидир»,¹ унинг нутқидир, нутқ маънавиятидир.

Ўқитувчи нутқ маданияти

Нутқ маданияти — ижтимоий маданиятни, кишилик жамияти маданиятини акс эттирувчи бир кўзгудир. Нутқ маданияти адабий тилнинг ҳар икки шакли — ёзма ва оғзаки шакли учун зарурдир. Нутқ маданиятига эътибор ёлғиз ўқитувчидан эмас, балки ҳар бир фуқародан онгли равишда ўзлаштириш талаб қилинадиган инсоний фазилатлардан биридир. Уни эгаллаш ҳар бир ўқитувчининг ва шахснинг маданий савияси ва билимига боғлиқ. Ўқитувчи педагогик маҳоратида нутқ маданияти, унинг нафақат маънавий ва ахлоқий жиҳатдан бойлигини, балки билимини, тафаккурини, илмий дунёқарашини, фикр ва мушоҳада юритишини белгиловчи меъёрдир. Ўқитувчининг нутқ маданияти бирданига шаклланиб маромига етадиган жараён эмас, у педагогик маҳорат билан, касб фаолияти давомида, тажрибали устозлар ўгити натижасида йиллар давомида такомиллашиб боради. Ўқитувчининг нутқий қобилияти маданий, касбий, педагогик талаблар асосида шаклланиб боради. Уни ривожлантириш фақат ўқитувчининг шижоатига боғлиқ. Шу қобилият туфайли ўқитувчининг нутқ маданияти ҳам шаклланиб боради. Қуйидаги нутқ маданиятига хос бўлган воситаларни ўқитувчи унутмаслиги керак:

¹И.А.Каримов. Ўша асар. 17-бет.

²Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. -Т.: 1999. 52 - бет.

1. Нутқ маданияти ўқитувчининг маънавий-ахлоқий камолоти таркибий қисмидир. Зеро нутқ, миллатимиз эришган маданият даражасини кўрсатувчи, ўз она тилимизга эътиқодни намоёниш этувчи ёрқин ва ишончли далилдир.

2. Нутқ маданияти ўқитувчининг маънавий ва маданий савияси билан, ҳамда адабий тилни мукаммал билиши билан бошқа касб эгаларидан маълум маънода ажратиб туради.

3. Нутқ маданиятининг пировард мақсади эркин фикр эгаси бўлган баркамол авлодни қандай касб эгаси бўлиб етиштиришдан қатъий назар адабий жиҳатдан тарбиялаш эканлигини унутмаслик керак.

4. Нутқ маданияти — бу аввало, ўқитувчида нутқий кўникма ва нутқий малакаларни ҳосил қилади. Бу кўникма педагогик фаолиятда такомиллашиб боради, махсус меҳнат ва машқлар эвазига малака оширилади ҳамда эришилган муваффақиятлар туфайли қобилият ва маҳорат шаклланади.

5. Нутқ маданиятига ўзбек адабий тилини мукаммал эгаллаш асосида эришилади. Бунинг учун ўқитувчи адабий тил қонуниятларини билиши, бадиий адабиёт асарларини доимий ўқиб бориши, шеърлар ёд олиши ва уни декламация билан ўқий олиши, радио ва телевидение эшиттиришларини кузатиб бориши лозим.

6. Нутқ маданиятини эгаллашнинг яна бир кўриниши нутқий тақлид бўлиб, ўқитувчи ўзидан яхшироқ, чиройлироқ, маъноли ва таъсирчан нутқ сўзлайдиган устоз мураббийларнинг нутқий санъатига ҳавас билан қараши ва тақлид қилиши асосида ўрганиши мумкин.

Нутқ маданиятининг ва нотиклик санъатига умумий, ўхшаш томонлари бор. Ҳар иккала соҳа тил ва нутқ, инсон нутқи билан алоқадордир. Ҳар иккаласи ўқитувчи нутқий фаолиятининг таъсирчан, чиройли бўлиши учун зарур ҳодиса бўлиб, унинг нутқий маданиятини ўстиришга хизмат қилади. Нутқ маданияти ҳам, нотиклик санъати ҳам нутқнинг маънолилиги, нутқий гўзаллик, нутқий мантиқ қонуниятларидан озиқланади.

Баъзи шахсларда учрайдиган нотиклик санъати оғзаки нутқ соҳасида шахсий қобилият ва фаолият туфайли эришилувчи алоҳида санъатдир.

Нутқ маданияти ва нотиклик тушунчалари орасида баъзи ўхшашлик, умумий томонлар бор. Бу ҳар иккала соҳанинг пировард мақсади, иш фаолиятининг муштараклигида кўринади. Аммо шунга қарамасдан, нутқ маданияти тушунчаси билан нотиклик тушунчаси айнан бир хил нарса эмас. Ўқитувчи нутқ маданияти ва нотиклик орасидаги баъзи муҳим фарқли томонларни ва белгиларни билиши лозим. Булар қуйидагилар:

1. Нутқ маданияти, чинакам маънода адабий тил билан боғлиқ ҳодисадир. Унинг пайдо бўлиши, лисоний асоси, талаб ва мезонлари адабий тил ва унинг нормалари билан боғлиқ. Нотиклик санъати учун булар асосий белгилар

эмас. Нотиклар орасида адабий тил талабларига тўла амал қилмайдиганлар, маълум вақтгача, шевада ҳам чинакам нотиклик санъатини намойиш қилиб кишилар қалбига таъсир қилувчилар учрайди. Сўзга чечанлик, нотиклик, тил материалининг характерига қараб эмас, нотикнинг чинакам сўз устаси эканлигига, тингловчиларни ўзига жалб этишида, таъсирчан нутқий санъатига қараб белгиланади.

2. Нотиклик – бу нутқнинг оғзаки шакли. Нотиклик санъати оғзаки нутқ санъатидир. Нутқ маданияти эса нутқнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма шакли учун тааллуқли бўлган тушунчалардир.

3. Нутқ маданияти жамият аъзоларининг умумий нутқий фаолиятини назарда тутаяди. Нутқ маданияти соҳасининг мақсади ва пировард орзуси ёш авлод нутқини маданийлаштиришни мўлжаллайди. Чин маънодаги нотиклик санъати эса, алоҳида шахсларнинг нутқий маҳоратини ва санъатини ифодалайди. Нотиклик, асосан нутқ воситасида ўқитувчилар жамият талаблари асосида ёш авлодга муайян таълим ва тарбия беради, юқори малакали, рақобатбардош, ўзининг мустақил фикрига эга бўлган кадрларни тайёрлайди.

4. Санъаткор нотик нутқи, асосан, кўпчилик тингловчиларга, кенг аудиторияларга мўлжалланган бўлади. Нотикни бир кишидан ортиқ шахслар тинглайди. Нутқ маданияти мана шундай тингловчилардан ташқари кишилар орасида одатий суҳбатларни, яқка кишига қаратилган нутқларни ҳам ўз ичига қамраб олади.

5. Ўқитувчи адабий тилнинг кенг имкониятлари ва бойликларини яхши эгаллаган, нутқ маданияти талабларига жавоб берадиган тажрибали нотик бўлиши мумкин. Бироқ ҳамма ўқитувчи ҳам санъаткор маъносидagi мукамал нотик бўла олмайди. Лекин адабий тилдан фойдаланувчи ҳар бир ўқитувчи нутқ маданиятидан хабардор бўлиши шарт.

6. Нутқ маданияти кўпчиликка мўлжалланган, маълум бир мақсадни кўзда тутиб иш кўрувчи соҳа. Бу маънода у кенг омма учун мўлжалланган талабдир, аммо нотиклик – шахсий қобилиятдир.

7. Нутқ маданияти – бу фақат нутқ ҳақидаги нутқий фаолиятга тегишли тушунча ва соҳа эмас, у тил маданияти билан ҳам, яъни адабий тилни ва унинг нормаларини ўрганиш ва бу нормаларни қайта ишлаш иши билан ҳам шуғулланади. Нотиклик санъати эса бундай илмий – норматив фаолиятни кўзда тутмайди.

8. Нотиклик, кўпроқ нутқнинг мазмунини, мантиқий асосларини, мундарижавий тузилишини эътиборга олади, нутқ маданияти эса, нутқнинг тил қурилиши – лисоний тузилишига эътибор қилади.

9. Нотиқлик санъати нотиқ учун олдиндан қандай сўзлаш тизими ва режасини бермайди. Нутқ маданияти соҳаси эса жамият аъзоларини она тили, яъни адабий тил бойликлари ва воситаларидан мақсадга мувофиқ шароит ва услуб тақозаси талабига кўра ўринли фойдалана олиш кўникмасини беради. Бундай кўникма, аслида ҳар қандай санъаткор нотиқ учун ҳам зарур.

10. Нотиқлик санъати ҳақидаги фан анча қадимий тарихга эга, нутқ маданияти илмий муаммо ва илмий соҳа сифатида мунтазам янгилашиб боради.

Ўқитувчи нутқининг таъсирчанлиги ва ифодалилиги. Ўқитувчи нутқининг таъсирчанлиги нутқнинг асосий сифатларидан бири саналади ва нутқдаги тўғрилик ва аниқлик, мантиқийлик ва тозалик тингловчига таъсир этиш учун йўналтирилган бўлади.

Нутқнинг таъсирчанлиги деганда, асосан, ўқитувчининг оғзаки нутқ жараёни назарда тутилади ва ўқувчилар томонидан қабул қилинишида пайдо бўладиган руҳий вазият эътиборга олинади. Яъни нотиқ-ўқитувчи ўқувчиларни ҳисобга олиши, уларнинг билим даражасидан тортиб, ҳатто ёш хусусиятларигача, нутқ ижро этилаётган пайтдаги кайфиятларигача кузатиб туриши, ўз нутқининг ўқувчилар томонидан қандай қабул қилинаётганини назорат қилиши лозим. Профессional билимга эга бўлган ўқитувчилар жўн, содда тилда гапиришлари мақсадга мувофиқ эмас, оддий, етарли даражада нотиқлик маълумотига эга бўлмаган ўқитувчилар ҳам илмий ва расмий тилда гапиришга ҳаракат қилишлари керак эмас. Хуллас, нотиқ-ўқитувчидан вазиятга қараб иш тутиш талаб қилинади ва ифодаламоқчи бўлган ҳар қандай фикрини тўлалигича ўқувчиларга етказишга ҳаракат қилиш вазифа қилиб қўйилади.

Ўқувчилар тушуна оладиган тилда гапириш, уларни ишонтира олиш ўқитувчи олдида қўйиладиган асосий шартлардан бири ҳисобланади. Бунинг учун эса, ўқитувчида юқорида айтилганидек, мавзуни яхши билишдан ташқари, уни баён этишининг аниқ белгиланган режаси бўлиши керак. Нутқдаги фикрларни биринчи ва иккинчи даражали тарзда тузиб, уларни ўзаро боғлаб, ўқувчиларни аввало нутқ режаси билан таништириб, сўзни бошлаш лозим. Вақтни ҳисобга олиш, нотиқлик фазилатларидан биридир. Чунки сўзлаш муддати олдин эълон қилиниб, шунга риоя қилинса, агар иложи бўлса, сал олдинроқ тугатилса, ўқувчилар зерикишмайди.

Нутқнинг таъсирчанлиги ва ифодалилиги ҳақидаги гап маълум маънода нутқ сифатлари ҳақида айтилган гапларга якун ясашдир. Чунки яхши нутқнинг фазилатларини кўрсатиб ўтиш, нутқда учрайдиган айрим типик хатоликларни таҳлил қилиш, пировард натижада таъсирчан бир нутқни

шакллантиришга хизмат қилади. Нутқдаги фикрларни ўқувчиларга мазмунли етказишнинг хилма-хил йўллари ва воситалари мавжуд. Уларни ёрдамчи воситалар деб ҳам аташ мумкин. Масалан, юмор ёки бирор ҳикоятни олайлик. Нутқдаги узлуксиз илмий-оммабоп фикр оқими, унинг бир маромда баён қилиниши ўқувчини ҳам, ҳар қандай тингловчини ҳам зериктириб қўйиши мумкин. Шундай пайтда, юмор, ҳикоят, қизиқарли воқеалар ҳақида гапириш ўқитувчига жуда қўл келади. Юморнинг нутқ мазмунига мос ҳолда келтирилиши яна ҳам яхшидир. Шундай қилинса, ўқувчи ҳам дам олади, ҳам ўрганилаётган мавзуга нисбатан қизиқиш пайдо бўлади.

Нутқда мавзу доирасида баъзи фикр ва мулоҳазаларни келтириш ҳам мақсадга мувофиқдир. Бундай фикрлар нотик фикрининг тўғрилигини, ҳаққоний эканлигини исботлаш учун фойдаланилади, фақат улардан фойдаланишни суистеъмол қилмаслик керак. Бадиий адабиёт намуналаридан, ҳикматли сўзлардан, тилдаги ифода – тасвир воситаларидан нутқда ўрни билан фойдаланиш ҳам фойдадан ҳоли бўлмайди.

Нутқнинг ўқувчиларга қандай таъсир қилишида ва уларда қандай таассурот қолдиришида ўқитувчининг нутқий жараён давомида ўзини қандай тута билиши, имо-ишоралари, ҳатто кийиниши каби омилларнинг ҳам ўрни бор. Самимийлик, хушмуомалалик, одоблилик, ўқувчиларга ҳурмат билан қараш каби фазилатлар нутқнинг ўқувчилар томонидан эътибор билан тингланишига сабаб бўлади.

Мукамал нотиклик санъатига эга бўлиш – ўқитувчилар учун улкан меҳнат талаб қиладиган мураккаб жараёндир. Нутқнинг ўткирлиги, ёрқинлиги ва оригиналлиги тингловчи ва ўқувчида ҳис-туйғу ва қизиқиш уйғотиши, унинг эътиборини қаратиши, айтилаётган нарсанинг мазмунини яхшилаб етказиш учун зарурдир.

Демак, нутқ аниқ ва раво бўлиши, грамматик жиҳатдан тўғри тузилган бўлиши, адабий талаффуз қодаларига бўйсунуши, бошланишидан охиригача изчил баён қилиниши лозим. Ана шундай нутқ асосида ўрганилаётган билим ўқувчи қалбига бориб етади. Шундай нутқ маданий нутқ талабларига жавоб беради. Бунинг учун ўқитувчидан тинимсиз изланиш ва ўз устида ишлаш, филологик билим ва муттасил нутқий машқ талаб қилинади.

Нутқ ва терминология

Ҳозирги ижтимоий-иқтисодий ҳамда илмий – техник туб ўзгаришлар даврида жамият тараққиёти билан бевосита боғлиқ ҳолда янги-янги фанлар ва тушунчалар юзага келмоқда. Ўзбек тилида ҳам янги терминлар пайдо бўлмоқда, илгаридан ишлатилиб келинган қатор лексемалар янги маъно касб

этнода. Демак, терминология соҳасида ҳам қатор муҳим масалаларни ҳал қилиш вазифаси турибди.

Бугунги кунда терминологиянинг амалий ва назарий масалаларини янада чуқурроқ ўрганиш, терминларни яратиш ва уларни қўллашни тил қонуниятлари асосида тартибга солиш давлат аҳамиятига молик муаммога айланди. Шунинг учун она тилимизнинг системасини янада теранроқ тадқиқ этиш, терминологиянинг турли масалаларини атрофлича ўрганиш ҳозирда муҳим ва жиддий масалалардан бири бўлиб қолди.

Ўзбек тилига Давлат тили мақоми берилгунга қадар ва у амал қила бошлагандан кейин матбуот ходимлари, ҳатто айрим тилшунослар Давлат тили ҳақидаги қонунни тўлиқ жорий этиш ўрнига, унинг айрим бандларига деярли эътибор бермай, кўпдан буён қўлланиб келинаётган ва омма нутқига сингиб кетган кўплаб терминларни, уларнинг мазмунини чуқур ўрганмай туриб, янгидан, нотўғри сўзлар, лексемалар билан алмаштира бошлашди. Ҳатто “термин”, “терминология” кабилар “атама”, “атамашунослик” лексемалар билан алмаштириб қўлланадиган бўлди, “атама”, “атамашунослик” каби тушунчаларнинг умумхарактерга эгаллиги эътиборга олинмади. Чунки “атама” дейилганда, ономастика (топонимия, антропономия, ойконимия кабилар)га алоқадор лексик бирликлар ҳам тушунилади. Шунга кўра аввалдан истеъмолда бўлган байнамингал “термин” ва “терминология” лексемаларини қўллаш мақсадга мувофиқдир.

Терминология муайян фаннинг тушунчалар системаси билан ўзаро муносабатда бўлган терминларнинг жами сифатида таърифланади. Ҳар қандай тушунчалар системасига муайян терминлар системаси тўғри келади. Терминологик системалар фан тараққиёти билан биргаликда ривожланиб боради. Терминлар умумистеъмолдаги сўзлардан фарқли равишда жорий қилиниб, уларнинг қўлланиши маълум даражада назорат остида бўлади. Ўз-ўзидан терминлар пайдо бўлиб қолмайди, аксинча, улар заруриятга айланган ҳолда “ўйлаб топилади”, “ижод қилинади”. Шунингдек, оддий сўздан фарқли равишда терминнинг маъноси контекстга боғлиқ бўлмайди, муайян лексема терминологик маъносида ва ўз терминологик майдонида қўлланар экан, айти маъно сақланиб қолаверади. Бироқ кўп маъноли терминларнинг аниқ маъносини ажратиш олиш учун контекстнинг зарурлиги шубҳа туғдирмайди.

Терминологик бирикмаларнинг кўп лексемалилиги, яъни улар компонентларининг сони нечтагача бўлиши кейинги йилларда терминшуносларнинг диққат – эътиборини жалб этиб келмоқда.

Ҳақиқатан ҳам кейинги йилларда миқдоран ортиб бораётган кўп компонентли брикма терминлар тушунча мазмунини тўлароқ ифодалашга хизмат қилса-да, уларни амалда қўллаш ва ёдда сақлаб қолиш анча

ноқулайдир. Аслини олганда, бундай терминлар икки, нари борса уч, тўрт компонентдан иборат бўлиши лозимки, натижада, бирикма терминларнинг компонентлари, тегишли белгиларни тўлароқ акс эттириш мақсадида, аниқловчилар, сифатдошли ўрамлар қўшиш орқали ҳосил қилиниши керак. Бу тушунчани ифодалашнинг дастлабки босқичига хос ҳолат бўлиб, кейинчалик тушунча ҳақида муайян тасаввур юзага келгач, у қадар аҳамиятсиз белгиларни ифодалаган компонент (сўз)лар қисқартирилиши, бинобарин, термин ихчамроқ ҳолга келтирилиши мумкин. Бироқ бу жараён бошбошдоқлик, таваккалчилик асосида эмас, балки маълум қонун-қоидалар асосида мантиқий равишда амалга оширилиши лозим. Термин муаммоси ҳақида фикр юритар эканмиз, термин нима? деган аниқ саволнинг туғилиши табиийдир.

Термин касбий маъно билдирувчи, касбий тушунчани ифодаловчи ва шакллантирувчи айрим объектлар ва улар ўртасидаги алоқаларни муайян касблар нуктаи назаридан билиш ҳамда ўзлаштириш жараёнида ишлатиладиган сўз ёки бирикмадир.

Ҳақиқатан ҳам шундай, чунки ҳар бир соҳанинг, тармоқнинг термини борки, у ўша соҳа, тармоқ доирасида қўлланади, аниқроқ қилиб, касб – ҳунар эгасининг нутқини шакллантиради, ўзаро нутқий муомала учун шарт – шароит яратади.

Бу ўринда шуни қайд этиш лозимки, муайян касб – ҳунар ёхуд мутахассисликка эга бўлган кишилар кўпинча у ёки бу соҳанинг ўзига хос специфик терминлари билан иш кўради. Масалан, иқтисодчиларнинг ёзма ёки оғзаки нутқида картель, клиринг, товар обороти, майда мулкчилик, маблағ ажратиш, рента каби тор доирадагина қўлланиладиган терминларнинг ишлатилиши табиий ҳолдир. Ўз-ўзидан аёнки, бу хилдаги терминлар иқтисодиётдан узоқроқ бирор касб эгасининг нутқида ишлатилмайди. Шу билан бирга, иқтисодиёт соҳасининг қатор терминлари ҳам борки, улар муайян тил эгаларининг деярли барчаси нутқида баб-баравар ишлатилаверади.

Масалан, бозор, мол, савдо, савдо – сотиқ, пул, харидор, бозорчи, олиб-сотар, чайқовчи кабилар шулар жумласидандир.

Ҳар бир соҳанинг ўзига хос тушунчалари бор. Бу тушунчаларнинг жами шу соҳанинг тушунчалар системасини ташкил этади. Шу соҳага оид тушунчаларни ифодаловчи махсус терминлар ҳам мавжуд. Ана шу терминларнинг жами шу соҳанинг терминологик системасини ташкил этади, яъни шу соҳа терминологияси бўлади. Жумладан, математика, физика, биология, химия, тилшунослик, адабиётшунослик, медицина ва ҳоказо. Фанларнинг ўзларига хос терминлари мавжуд: қўшув, олув, квадрат, илдиз,

тангенс, котангенс, синус, косинус; заряд, кучланиш, босим, ҳаво оқими, молекула, микроорганизм; морфология, сифат, эга, кесим, ўзак, негиз, кўшимча, аруз, ғазал, туроқ қабилар. Кўринадики, терминалогия «тор маънода маълум бир соҳага оид махсус лексика» бўлса, «кенг маънода умумий луғат таркибининг айрим соҳаларда ишлатиладиган қисмидир» (С.Ф.Акобиров).¹

Терминларни қўллашда маълум камчиликлар содир бўлаётган экан, бунинг сабаблари ҳам мавжуддир: 1. Нутқ муаллифи терминнинг туб маъносини тўғри англаб етмайди. Натижада, уни мантиқан мос келмайдиган сўзлар билан бириктиради ва жумла тузади. Унингча, термин тўғри ишлатилгандай туюлади. Масалан: Унинг сочларидан келаётган жуда ингичка бир ҳиндий мушк иси бошимни айлантиради, гапида ингичка сўзи ўринсиз ишлатилган. 2. Муаллиф ўз нутқига жиддий эътибор бермайди, уни кузатмайди, унга баҳо бермайди. Натижада терминлар пала - партиш ишлатилиб юборилади. Баъзан эса онгли равишда мавжуд терминларни яхши билгани ҳолда анъанавий қўлланилиб келинаётган, ҳамма учун тушунарли бўлган терминлардан воз кечиб, ўзини шу фаннинг билимдони қилиб кўрсатиш мақсадида ҳеч ким учун тушунарли бўлмаган, қўлланилиши ўзини оқлаш - оқламаслиги ҳали номаълум бўлган терминларни қўллаш ҳоллари ҳам учрайди. Бу билан нутқ муаллифи ўзини гўё «янги нарса» айтган ҳисоблайди. 3. Тилни чуқур билмасак, унинг синтактик ва семантик имкониятларини эгалламаслик натижасида нутқда терминлар нотўғри ишлатилиб юборилади. 4. Сўз ясаши, жумладан, терминларнинг ясаиш қонун-қоидаларини яхши билмаслик натижасида нотўғри терминлар - сўзлар ҳосил қилинади ва уларнинг нутқда ишлатилиб юборилиши ҳам сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги алоқани қийинлаштиради: «Шу яшаётган жойимда ножойлигимдан эмас нимаданлигини ўзим ҳам билмайман, тушунтирилиши, аммо...» (А.Аъзам).

Келтирилган мисолдаги ножой сўзининг ясаиши ғализдир. Чунки ўзбек тилида таркибида о унлиси бўлган ундош – унли -ундош таркибидаги бир бўғинли сўзларга но префикси кўшилиб, янги сўз ҳосил қилиш меъёр эмас: нонон, нонон ясаишлари учрамагани ҳолда нонсиз, жонсиз ёки бенон, бежон ясаишлари меъёр ҳисобланади. Бундан ташқари, баъзан, ҳар хил сабабларга кўра, термин ясашда, терминология талабларига зид иш тутилади. Маълумки, терминлар ихчам, айтилиши ва ёзилиши қулай бўлиши керак. Бунга зид равишда, масалан, физик хоссалар типиди термин ясашлар учрайди. 5. Баъзан мавжуд термин бор бўлгани ҳолда, уни билмаслик

¹ Р.Кўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Ўша асар 151-бет.

оқибатида, бошқа сунъий терминлар ҳосил қилиш ёки мавжуд терминни ўз мустақил қарашларига мос равишда ўзгартириш, айрим ҳолларда эса, тушунчани, ҳодисани ўз нуқтаи назаридан баҳолаган ҳолда уни мавжуд термин билан ифодалаш ҳоллари учрайди.

Мустақилликка эришганимиздан сўнг терминларни ўзбекчалаштириш йўлида бир қатор ютуқлар билан бирга маълум камчиликларга ҳам йўл қўйилди. Бир тушунчани ифодалаш учун турли сўзлар ишлатилди: район - ноҳия – туман; институт - олий илмгоҳ - олий таълимгоҳ - дорилмуаллимин; журнал – мажалла – жариди – ойнома – ойбитик; газета - рўзнома - ҳафтанома, кўналға - учаргоҳ - учардаргоҳ - тайёрагоҳ (аэропорт) каби. Атамаларни тартибга солиш бўйича «Атамашунослик қўмитаси» томонидан кўпгина хайрли ишлар амалга оширилди. Масалан: тилимизда муқобили ёки уни яшаш имкони бўлмаган ҳолларда байналмилал атамаларнинг ўзи ишлатилавериши тўғрисида шундай дейилади: «...кейинги тараққиёт давомида кўплаб машиналар, техника воситалари, илм-фан тушунчалари ўз номи билан ҳаётимизга кириб келган. Предмет ёки тушунчаларни ифодалайдиган бундай атамалар ўз сўзимиз бўлиб қолган ва луғат бойлигидан ўрин олган: трактор, автомобил, трамвай, аэропорт, атом, ядро, нейтрон, физика, техника кабилар».

Шу бўлимда фикр юритилган лисоний ҳодисалардан маълум бўлдики, тил имкониятида шундай сўзлар борки, улар алоҳида муайян семантик майдон сифатида фан билан, фан тараққиёти билан фандаги янгиликлар, ўзгаришлар билан бевосита боғлиқ ҳолда юзага келади, яшайди. Маълумки, бундай сўзлар терминлар номи билан юритилиб, фан учун хизмат қилади. Аниқроғи, фан ҳақида сўз борар экан, уни терминсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Чунки фаннинг «ҳаёти», фаолияти, «ижодкорлиги» термин орқалидир, термин биландир. Термин фаннинг кураш қуролидир, яратиш, яшаш қуролидир, унинг мавжудлигидир.

Термин ҳақида фикр юритилар ва унга изоҳ берилар ҳамда унинг муҳим белги-хусусиятлари саналар экан, биринчи навбатда, унинг илмийлик хусусияти қайд этилиши, айтилиши, айни хусусиятнинг доминанта эканлиги айтилиши лозим. Чунки термин, даставвал, илмийлик хусусиятига - семасига (маъно компоненти) кўра ажралиб туради. Терминнинг қолган барча хусусиятлари: аниқлиги, бир маънолилиги, эмоционалликдан ҳоли эканлиги, қўлланиш қамровининг торлиги, чегараланганлиги кабилар унинг - илмийлик моҳиятидан, тушунчасидан келиб чиқади. Термин айнан мана шу нуқтасига кўра умумистеъмолдаги сўзлардан, атамалардан фарқ қилади, ажратилади.

Шунингдек, сўз, атама - кенг, умумий;

Термин - тор, хусусий;

Сўз, атама - нисбатан мавхум, абстракт;

Термин - аниқ, конкрет;

Сўз, атама - илмийлик тушунчасига (семасига эга эмас);

Термин - илмийлик тушунчасига (семасига) эга;

Атама - эскирган, нофаол;

Термин - фаол, ҳаракатчан;

Сўз - эмоционалликка, экспрессивликка эга;

Термин - эмоционалликка, экспрессивликка эга эмас;

Сўз - жамиятга, умумга, турли соҳа вакиллари оид;

Термин - фанга, фан вакиллари оид;

Сўз - алоқа қуроли;

Термин - фан қуроли;

Сўз-келиб чиқишига кўра бирламчи;

Термин - келиб чиқишига кўра иккиламчи. У жамият тараққиётининг муайян даврида фан билан, фан тараққиёти билан, фан фаолияти билан юзага келган.

Сўз - лексикада ўрганилади, лексикологиянинг текшириш объекти;

Термин - терминологик лексикага оид сўз сифатида терминологияда ўрганилади ва бошқалар.

Сўзнинг ҳам, терминнинг ҳам ҳаёти халқ билан, жамият билан боғлиқ. Чунки жамият бор экан, сўз ҳам, термин ҳам яшайверади, жамиятга, фанга хизмат қилаверади, муайян вазифани бажараверади.

Жамиятда, тил ва жамият диалектикасида терминларнинг қўлланиши, уларнинг турли сабабларга кўра лисоний жараёнга кириб келиши ва фаол ишлатилиши мутлақо табиий бўлиб, бу тил сиёсатининг, жамият тараққиётининг объектив, мантиқий, зарурий маҳсули ҳисобланади. Кириб келаётган терминларнинг ўзбекча муқобили бўлган тақдирда ҳам улардан воз кечиб бўлмайди. Уларни ҳам билишимиз ва улардан ҳам ўринли фойдаланишимиз лозим. Чунки улар дунё миқёсида фаоллиги билан, фан учун хизмат қилиши билан муҳимдир.

Хуллас, термин фан, техника, санъат, адабиёт, сиёсат кабиларнинг «вакили», фаолият қуроли, яшаш усули сифатида тилнинг лексик системасида алоҳида эътиборга, фан тараққиётида муҳим аҳамиятга эга бўлган фақат ўзигагина хос қатор хусусиятлари билан ажралиб турувчи, жамиятга, унинг тараққиётига фаол хизмат қилувчи ва жамият илмий тараққиёти даражасини кўрсатувчи муҳим мезондир, фан тараққиётининг энг асосий кўзгусидир.¹

¹ Р.Расулов. Термин хусусиятлари. СамДУ ахборотнома. 2005. №2, 68-71-бетлар.

Беш минутлик эссе

Ёзма топшириқнинг ушбу турида талабалардан қуйидаги икки вазифани бажариш талаб қилинади:

Мавзу бўйича нималарни ўрганганликларини баён этиш ва жавобини топмаган битта савол бериш.

1-мисол. Ўқитувчи аудиторияга кирди. Талабалар ўрнидан туриб, салом беришди. Талабалардан бири гуруҳдан ажралиб қолди, яъни бир овоздан саломлаша олмади. Ўқитувчи бутун гуруҳни қайтадан салом беришга мажбур қилди.

Нима деб уйлайсиз, ўқитувчи нутқ маданиятига риоя қилдими?

2-мисол. Синф раҳбари дарсдан кейин болаларга эълон қилди: «Бугун ҳаммамиз қор уюмларини мактаб ҳовлисидан тозалаймиз».

Ўқитувчи нутқида қайси коммуникатив сифат ва ниманинг ҳисобига бузилди?

3-мисол. Ўқитувчилар хонасида икки ўқитувчи суҳбатлашяпти. Ҳар бир ўқитувчи нотиқ бўлиши лозим, - деди биринчи ўқитувчи. Иккинчи ўқитувчи унга эътироз билдирди:

- Кечирасиз, ҳар ким ҳам нотиқ бўла олмайди. Ўқитувчи нутқ маданиятини пухта эгаллаган бўлса, етарли.

Сиз қайси ўқитувчининг фикрини ёқлаган бўлардингиз? Фикрингизни асосланг.

Муаммоли саволлар

Ўқитувчининг нутқ маданияти бошқа касб эгалари нутқ маданиятидан нимаси билан фарқ қилади? Унинг нутқ маданиятини эгаллаганлик даражасини таиҳислаш мумкинми?

Такрорлаш учун саволлар

1. Сўз ва атаманинг фарқи нимада?
2. Истиклолдан сўнг ўзбек терминологиясида қандай ўзгаришлар бўлди?

5-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ: НУТҚ МАДАНИЯТИНИ ЭҒАЛЛАШ ЙЎЛЛАРИ. ОММАВИЙ АХБОРОТ ВОСИТАЛАРИНИНГ ТИЛ ХУСУСИЯТЛАРИ - 2 соат

Режа:

1. Нутқ маданиятини ошириш ҳақида.
2. Нутқ маданиятини ҳозирги замон талаблари даражасига кўтариш йўллари.
3. Нутқ маданиятининг шаклланишида, бойишида сўз санъаткорларининг хизмати.
4. Сўз, нутқ – олимнинг, ёзувчининг, журналистнинг бошқ қуроли.

Маълумки, нутқ маданияти сўз бирикмаларини ўз ўрнида ишлатиш, жумлаларни грамматик жиҳатдан адабий тил меъёрларига амал қилинган ҳолда тузиш, фикрни лўнда, ихчам шаклда баён этишини кўзда тутати.

“Ўқитувчи нутқ маданияти” курсининг амалий машғулотларида тингловчиларни аввало адабий меъёрнинг кўринишлари бузилиш ҳолатларини таҳлил этишга ўргатиш лозим. Таҳлил ёзма ва оғзаки шаклда бўлиши мумкин.

Таҳлилнинг ёзма турида тингловчиларга ўқилган бадиий асар, газета-журналлар, радио ва телевидение нутқидаги адабий меъёр бузилганлигига мисоллар топиб келиб олдиндан мустақил иш тарзида топширилади ва бу топшириқнинг бажарилиши амалий машғулотларда таҳлил қилинади.

Бунда, шунингдек, “Мен севган адиб”, “Мустақил фикрлаш – давр талаби”, “Талабанинг бўш вақти” каби мавзуларда ёзма ишлар ёзиш топшириғини бериш ва талабалар бир-бирларининг юажарган ёзма ишларини текшириб, улардги нутқий ҳолатларни топишни ҳам машқ қилдириш лозим.

Таҳлилнинг оғзаки тури эса нутқда орфографик меъёр бузилганлигини аниқлашдан иборат бўлиши мумкин.

Тилшунослар эълон қилган илмий маҳсулотлари билан қаноатланиб қолмай, ҳаётга фаол аралашувлари керак. Сўзлаш маданияти соҳасида рўй бераётган нуқсонларни диққат билан кузатиб, ҳозиржавоблик билан тузатиб туришлари лозим. Масалага фаол аралашувнинг етишмаслиги сабабли кўнгилсиз далилларнинг содир бўлиши одат тусига кираётир.

Нутқ маданиятини ҳозирги замон талаблари даражасига кўтариш учун, бизнингча, фикрни ифодалашга хизмат қиладиган сўзлар тўғританланган, аниқ ўз ўрнида, ниҳоят чиройли бўлиши даркор. Ана шу шартлардан биронтаси бузилган тақдирда, сўз бирикмалари ўртасидаги мутаносиблик,

уйғунлик йўқолади ва оқибатда мазмун ҳалал етади. Нутқ маданиятининг шаклланишида, бойишида ОАВ сўз санъаткорининг хизмати катта.

Нутқ техникасини эгаллаш

Ўқитувчининг педагогик фаолиятида нутқ техникаси энг мураккаб ва доимий мунозараларга сабаб бўладиган жараён. Психологик тил билан айтганда нутқ техникаси, нотик нутқининг ўринли ёки ўринсиз эканлигини белгилашда намоён бўлади. Ўқитувчи ҳар хил вазиятларда, турли характердаги ўқувчилар билан мулоқотда бўлади. Демак у ўз нутқини ана шу вазиятлар асосида, ўқувчилар ҳолатига қараб тузиши, ўзгартириши, доимо нутқининг таъсирчан чиқишига эътибор бериши, ўқувчиларни зериктириб қўймаслиги учун тилнинг тасвирий воситалари бўлмиш метонимия, метафора кабилардан фойдаланиши лозим. Ўқувчилар диққатини жалб этиш, ўрганилаётган мавзуга уларни қизиқтира олиш ўқитувчи нутқ техникасининг асосий хусусиятларидандир.

Ўқитувчи нутқи дейилганда, ўқитувчининг оғзаки ва ёзма нутқи назарда тутилади. Ёзма нутқ ўқувчилар томонидан маълум бир ўрганилаётган материални ёзиб ўзлаштириши. Оғзаки нутқ – бу ўқитувчининг гапириш вақтида тузиладиган нутқи бўлиб, ўқувчилар онгига, истак ва мотивларига, ҳис-туйғуларига таъсир этувчи муҳим омилдир. Ўқитувчи оғзаки нутқ асосида зарур бўлганда ўз камчиликларини тузатиб, коррекциялаб боради.

Тажрибали ўқитувчининг нутқи қуйидагиларни таъминлаши керак:

- ўқитувчи ва унинг тарбияланувчилар ўртасидаги ўзаро муносабати ва маҳсулдор мулоқотини;
- таълим жараёнида билимни тўла қабул қилинишини, англаниши ва мустаҳкамланишини;
- ўқувчилар фаолиятига, улардаги қобилият ва иқтидор инстинктини шакллантириш мақсадида онги ва ҳиссиётига ижобий таъсир кўрсатиш;
- ўқувчиларнинг ўқув ва амалий фаолиятини мақсадга мувофиқ ташкил этиш.

"Педагогик нутқ" тушунчаси ўқитувчининг коммуникатив хулқи тушунчаси билан узвий боғлиқ. Ўқитувчининг коммуникатив хулқи дейилганда, фақат унинг гапириш ва ахборот бериш жараёнигина эмас, балки, ўқитувчи ва ўқувчи мулоқоти учун эмоционал психологик муҳит яратишга улар ўртасидаги муносабат ва иш услубига таъсир кўрсатувчи нутқни ташкил этиш ва унга мос ўқитувчининг нутқий назокати ҳам кўзда тутилади.

Ўқитувчининг педагогик фаолиятидаги оғзаки нутқи монологик ва диалогик шаклда бўлади. *Монологик нутқнинг кенг тарқалган шакллари*

ҳикоя, мактаб маърузаси, шарҳ кабилардир. Диалогик нутқ турлари суҳбат, савол - жавоб шаклида бўлади.

Педагогик нутқнинг тўғрилик, аниқлик, мослик, лексик бойлик, ифодалилик ва тозаллик каби коммуникатив сифатлари ўқитувчи нутқининг маданиятини белгилайди.

Мақсадга мувофиқ келадиган педагогик нутқ ўзининг мантиқийлиги, ишончилиги, кузатувчанлиги билан характерланади.

Педагогик нутқнинг биринчи функцияси – ўрганилаётган билимларни тўлиқ ҳолда берилишини таъминлашдан иборатдир. Ўқитувчи нутқининг коммуникатив ўзига хослиги билан билимни ўқувчилар томонидан қабул қилиниши ва эса қолиши ўртасида тўғридан-тўғри алоқа мавжуд. Нутқ буни таъминлаши ёки қийинлаштириши мумкин.

Ўқитувчининг нутқи фақат ахборот бериб қолмай, ўқувчининг онги, сезгисига таъсир қилиши, уларни ўйлаш фаолиятига ундаши керак.

Ўқитувчи нутқининг иккинчи функцияси, ўқувчининг ўқув фаолияти жараёнида ўқитувчи нутқи асосида, дарсда ўрганилаётган билимларни самарали ўзлаштирилишини таъминлашдан иборат.

Ўқувчи, ўқитувчи нутқини эшита туриб қатор операцияларни бажаради: берилаётган ахборотни кўргазмали шаклда аниқлаштиради, ўзидаги билим билан унга нисбатан муносабат билдиради, эслаб қолади, нутқ мантиқини, фикрлар ривожини кузатиб боради.

Педагогик нутқнинг учинчи функцияси – ўқитувчи билан ўқувчи ўртасидаги маҳсулдор ўзаро муносабатни тўғри таъминлашдан иборат.

Ўқитувчи нутқи – ўқитувчи ва ўқувчи муносабатини бошқариш ролини ҳам бажаради. Бу ерда ҳамма нарса аҳамиятли: ўқитувчи ўқувчиларга қандай мурожаат қилади, саломлашади, талабларини қандай қўяди, қандай огоҳлантиради, хоҳишини қандай баён қилади; нутқ импотенцияси, юз ифодаси, қараши ҳам ўқувчига таъсир кўрсатади. Дарсдан ташқари мулоқотда буларнинг аҳамияти янада улкан бўлади. Кўп нарса ўқитувчининг индивидуал мулоқот услубига ҳам (кўрқувга асосланган, ўйинга, дўстона алоқага асосланган), мулоқот доирасидаги ижтимоий характерига ҳам боғлиқ.

Ўқитувчи оғзаки нутқининг асосий хусусияти, унинг мазмуни ўқувчилар томонидан иккита канал орқали товуш ва визуал йўл билан қабул қилинишидир. Визуал ҳаракатлар ўқитувчи нутқининг таъсирчанлиги, ифодалилигини оширади, у ўқитувчининг кайфияти ҳақида ҳам ўқувчиларга ахборот беради. Шунинг учун ёш ўқитувчи мулоқотда ўзининг ташқи кўринишини бошқара олиш кўникмасини шакллантириши керак.

Нутқ малакалари ва кўникмаларини муваффақиятли эгаллаш учун шароит яратувчи нотикнинг умумий рухий, жисмоний хусусиятларини ривожлантириш, бунда тасаввурни, образли хотира ва фантазияни ривожлантириш кўзда тутилади. Бундай фаолиятда товуш, диапазон, тембр, дикция, ритмика муҳим рол ўйнайди.

Товуш. Баъзи ўқитувчиларга товуш туғма қобилият сифатида берилган, лекин бу ҳам машқ қилиб турилмаса бузилади. Ўқитувчи ўз товушини кучли, эгилувчан, эмоционал таъсирчан қила олиши мумкин. Ўқитувчи товушининг ўзига хослиги нимада?

Диапазон - товушнинг ҳажми. Унинг чегараси жуда юқори ва паст тон билан аниқланади.

Тембр - товуш бўёғи, ёрқинлигини намоён қилиб, шу билан бирга нутқнинг чиройли, майин, жозибали, ўзига хослигини таъминлайди.

Ўқитувчида касбий касаллик келиб чиқмаслиги учун, товуш гигиенасига амал қилиш керак. Ўқитувчи иш вақтининг 50 фоизи давомида гапириб туради. Ўқитувчи иш вақти тугагач, 2-3 соат давомида узоқ вақт кишилар билан сўзлашишдан қочиши талаб қилинади. Зарур бўлиб қолса қисқа ва секин гапириши керак.

Дарс жадвали кўйилишида шунга эътибор бериш керак. 3-4 соат дарсдан сўнг нутқ аппарати чарчайди, шундан сўнг 1 соат товуш дам олиши керак. Тажрибали, кўп йиллар ишлаган ўқитувчи 2-3 соатда чарчайди ва 2 соат дам олиши керак. Юқори нафас йўллари, асаб тизимлари, овқатланиш режимига эътибор бериш керак.

Ўқитувчи нутқининг тезлиги, индивидуал сифатига, унинг нутқ мазмуни ва мулоқот ҳолатига боғлиқ. Турли миллатларда нутқ темпи турлича бўлади. Русларда минутига 120 та сўз атрофида, инглизларда 120-150 та сўзгача. Тадқиқотларга кўра 5-6 синфларда ўқитувчи минутига 60 та сўз, 9 - 11 синфларда 75 тагача сўз гапириши тўғри бўлади.

Материалнинг мураккаб қисмини ўқитувчи паст темпда, кейин эса тезроқ гапириши керак. Мавзуга оид қоидалар ва қонуниятлар айтилганда, хулоса қилинганда нутқ секинлашади.

Сўзлаётганда тўғри нафас олиш, овозни йўлга кўйиш ва унинг товланиши, сўзларни хатосиз талаффуз қилиш, нотиклик санъатини такомиллаштириб бориш ўқитувчининг нутқ техникасини шакллантирувчи хусусиятлардир. Овоз ўзгариши, тўғри нафас олиш, дикция, ритмика асосида нутқнинг кўникма ва малакалари йиғиндисини мукамал ривожлантириш ўқитувчининг нутқ техникасида такомиллашади.

Овоз ўзгариши, тўғри нафас олиш нутқ техникаси бўйича ишлаб чиқилган машқлар туркумига кириб, ўқитувчи равон нутқининг мунтазам шаклланишини таъминлайди.

Дикция - сўз, бўғин, товушнинг айтилишидаги тўғри ва аниқлик. Дикцияни такомиллаштириш нутқ органларининг ҳаракатини қайта ишлаш билан боғлиқ. Махсус машқлар орқали бошқарилади.

Ритмика - айрим бўғинларни гапиришдаги тўлиқ давомийлик, шу билан бирга нутқни ташкил қилиш жараёни. Бу нутқнинг муҳим элементларидан бири бўлиб, баъзан интонация ва пауза ўрнига сўздан кўра кучли эмоционал таъсир қилади.

Ўқув вақтининг кўп қисми (1/4, 1/2) ўқитувчининг нутқи билан боғлиқ бўлади. Шунинг учун ўқув материални ўқувчилар тушуниши ўқитувчи нутқининг мукамаллиги билан боғлиқдир.

Кундалик ҳаётда нутқимиз **диалогик** тарзда бўлиб, нафас қийинчилик туғдирмайди. Лекин дарсда ўқитувчи кўп гапирган, маъруза ўқиган вақтларида ўзгармаган нафас, машқ қилинмаса қийинчилик туғдиради: юз кизариб кетиши, нафасни тез-тез олиш ҳолати пайдо бўлиши мумкин.

Нафас олиш жараёнида қайси мускуллар иштирок этишига қараб, нафас олишнинг қуйидаги функциялари ажратилади:

1. Елка ва кўкрак қафасининг юқори қисмини кўтарувчи мускуллар иштирокида нафас олиш. Бунда кучсиз, юқори нафас олиниб, ўпканинг фақат юқори қисми фаол ишлайди.

2. Кўкрак орқали нафас олишни қовурғалар орасидаги мускуллар амалга оширади, диафрагма кам ҳаракатда бўлиб, нафас чиқариш кучсиз бўлади.

3. Диафрагмали нафас олиш кўкрак ҳажмининг ўзгариши, диафрагма қисқариши ҳисобига ҳаракатланади.

4. Диафрагма ва қовурға орқали нафас олишда – диафрагманинг ҳар томонлама ҳажми ўзгариши, қовурғалар орасидаги ва қориндаги нафас мускуллари ҳам қатнашади. Шу нафас тўғри бўлиб, бу нутқий нафас учун асос бўлиб ҳисобланади.

Ўқитувчи нутқини такомиллаштириш. Таълим ва тарбия жараёнида ўқитувчи нутқини такомиллаштиришнинг қуйидаги йўналишларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

- ўз-ўзини назорат қилиш;
- нутқ маданиятини ривожлантириш;
- нутқий мулоқотнинг барча ҳолатларида адабий нутқ қоидаларини эгаллаш учун ўзига шароит яратиш.

Ўз-ўзини назорат ва ифодали нутқ малакаларини ривожлантириш учун ўқитувчи ўз нутқий фаолиятини кузатиши, у жонли, хилма хил, ҳиссий бўёқлими ёки бир хил монотонлими, билиб бориши лозим.

Нутқингизни тайёрлаш ва машқ қилиш жараёнида ўзингиз мустақил равишда қуйидаги саволларга жавоб топинг: Тингловчиларда қандай фикр уйғотмоқчиман? Уларда ижобий муҳитни қандай кайфият асосида яратмоқчиман? Нутқ мазмуни ва шароити қандай интонация ва ритмни талаб этади? Бир неча бор нутқингизни қайтариб кўринг.

Нутқингизни бадиий адабиётлардаги турли лавҳаларга ўз таассуротларингизни қўшган ҳолда бойитиб, тўлдириб бординг.

Назорат учун саволлар:

1. Қандай нутқни биз аниқ нутқ деймиз?
2. Нутқнинг мантикийлиги деганда нимани тушунаси?
3. Нутқнинг тозаллиги деганда нимани тушунаси?
4. Нутқнинг таъсирчалиги деганда нимани тушунаси?
5. Шарқ мутафаккирлари нотиклик санъати ҳақида қандай фикрлар билдиришган?
6. Нутқнинг асосий хусусиятлари қандай талаблардан келиб чиқади?
7. Тил ва нутқ тушунчаларини изоҳлаб беринг.
8. Тил ва нутқ қандай қиёсланади?
9. Ўқитувчининг нутқ маданиятига таъсир этувчи омилларни санаб беринг.
10. Нотиклик санъати ҳақида маълумот беринг.
11. Ўқитувчи нутқининг таъсирчанлиги ва ифодалилиги нимада кўринади?
12. Нутқ техникасини қандай эгаллаш мумкин?
13. Ўқитувчи нутқининг қандай функциялари бор?
14. Нутқ малакалари ва кўникмаларини муваффақиятли эгаллашда товуш, диапазон, тембр, дикция, ритмикаларнинг роли нимада кўринади?

Адабиётлар:

1. Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масаўлалар. 1973 й.
2. Р.Қўнғуров, Э.Бегматов, Ё.Тожиев. Нутқ маданияти ва услубият асослари. 1992 й.
3. Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. 6-томлик. 1-том. 1967 й.
4. Актуальные проблемы культуры речи. М. 1973.
5. Азизхўжаева Н. «Педагогик технология ва педагогик маҳорат». ТДПУ-2003.
6. Холиқов А. Педагогик маҳорат. Ўқув қўлланма. Тошкент. “ИҚТИСОД-МОЛИЯ”, 2010 й.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

“Кейс-стади” - инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде кўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига куйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натижа (What).

“Кейс-стади” методини амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблигини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллари ишлаб чиқиш.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллари ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг афзаллиги ва қачиликлари таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини такомиллаштириш, асослаш ва тақдимот қилиш.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда кўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектиларини ёритиш

МЕТОД БОСҚИЧЛАРИ

1-кейс. Ўқитувчи нутқ маданияти фанида тил, нутқ ва маданият тушунчаларини тақослашда кейс стади технологиясидан фойдаланишнинг моҳияти ҳақида.

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
Тил, нутқ ва маданият тушунчаларини тақослашда кейс стади технологиясидан фойдаланишнинг моҳияти	Тақослашда ўқувчи битта муайян сўз (гап)нинг маъносини топади. Кейс стади технологияси бир нечта маъно (сема)ларини аниқланиб муқобил ечим танланади.	Кейс стади технологиясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

2-кейс. Ўқитувчи нутқ маданияти фани дарсларида анъанавий ва ноананавий таълим технолгиялари афзаллик ёки камчиликлари. Сиз фикрингиз?

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
Таълим сифат ва самарадорлигини	Анъанавий таълим технологияси - муайян	Ноанъанавий таълим

<p>оширишда ананавий ва ноананавий таълим технолгиялари афзаллик ёки камчиликлари</p>	<p>муддатга мўлжалланган, таълим жараёни кўпроқ тингловчи шахсига қаратилган бўлиб, ўқитишнинг анъанавий шакли, методи ва таълим воситаларининг мажмуидан фойдаланиб таълим-тарбия мақсадига эришишдир.</p>	<p>технологияси - муайян муддатга мўлжалланган, таълим жараёни марказида ҳам ўқитувчи, ҳам асосан тингловчи шахси бўлиб, ўқитишнинг замонавий шакли, фаол ўқитиш методлари ва замонавий дидактик воситаларнинг мажмуини таълим-тарбия ишидан кўзланган мақсад ва кафолатланган натижага эришишга йўналтиришдир.</p>
	<p>Ноанъанавий таълим технологияси - муайян муддатга мўлжалланган, таълим жараёни марказида асосан тингловчи шахси бўлиб, ўқитишнинг замонавий шакли, фаол ўқитиш методлари ва замонавий дидактик воситаларнинг мажмуини таълим-тарбия ишидан кўзланган мақсад ва кафолатланган натижага эришишга йўналтиришдир.</p>	

3-кейс топшириғи: Новация ва инновация ўртасидаги фарқларни топинг. Кейс топшириғини бажариш учун иш қоғози:

Асосий фарқлар	
Новация	Инновация

Ўқитувчининг жавоби:

Асосий фарқлар	
Новация	Инновация
1) амалдаги назария доирасида	1) тизимли, яхлит ва давомли бўлади;

<p>кўлланилади; 2) кўлам ва вақт бўйича чегараланади; 3) методлар янгиланади; 4) натижа аввалги тизимни такомиллаштиради</p>	<p>2) амалиётда янги фаолият тизимини лойиҳалайди; 3) субъектларнинг фаолияти тўла янгиланади; 4) янги технологиялар яратилади; 5) фаолиятда янги сифат натижаларига эришилади; 6) амалиётнинг ўзи ҳам янгиланади</p>
---	---

4-кейс. Дарс жараёнингда фанингизга таалукли бўлган 3D анимация ёки симулятордан фойдаланмоқчисиз, лекин уни яратишни билмайсиз. Нима қилган бўлар эдингиз?

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
<p>Дарс жараёнингда фанингизга таалукли бўлган 3D анимация ёки симулятордан фойдаланмоқчисиз, лекин уни яратишни билмайсиз. Нима қилган бўлар эдингиз?</p>	<p>1. Браузерни ишга туширинг. 2. Қидирув тизимларидан бирор-бирининг URL манзили(www.google.uz)ни браузернинг манзил сатрига ёзинг. 3. Қидирув тизимига ишга тушгандан сўнг қидирув сўзи майдонига 3D анимациялар деб ёзиб анимацияларни юклаб олинг. 4. Қидирув сўзи майдонига Simulations деб ёзиб симулятор дастурларни юклаб олинг.</p>	<p>Интернет тармоғидаги виртуал таълим технологиялари билан ишлаш ўрнанилади.</p>

5-кейс. Ўқитувчи нутқ маданияти фанида анъанавий таълим методи ҳамда инновацион таълим методларидан фойдаланишнинг афзалликлари ва камчиликлари.

Муаммо (асосий ва кичик)	Ечим	Натижа

<p>муаммолар)</p>		
<p>Ананвий таълим методи ҳамда инновоцион таълим методларидан фойдаланишнинг афзалликлари ва камчиликлари</p>	<p>Анъанавий таълим афзалликлари:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Аниқ, маълум тушунчаларни билиш, маълум кўникмаларга эга бўлиш 2. Ўқитувчи томонидан ўқитиш жараёнини ва ўқитиш муҳитини юқори даражада назорат қилиш 3. Вақтдан унумли фойдаланиш 4. Аниқ илмий билимларга таяниш <p>Камчиликлари:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Тингловчиларнинг машғулотлардаги нофаоллиги ва бундан келиб чиқиб билим олиш самарасининг пастлиги 2. Дарснинг бир хил қолипдалиги, бир хиллиги 3. Ўқитувчининг тўла назорати барча тингловчи учун мотивация иштиёқини вужудга келтирмайди 4. Тингловчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга кириша олмайди 5. Эслаб қолиш даражаси ҳаммада тенг бўлмаганлиги сабабли гуруҳда ўзлаштириш паст бўлиши мумкин. 6. Мустақил фикрлай оладиган тингловчиларнинг фаоллиги сусаяди. 7. Тассавурларни ўзгармасдан қолиши <p>Инновацион таълим методи афзалликлари:</p>	<p>Иновацион таълим методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ўқувчиларнинг машғулотлардаги фаоллашуви ва бундан келиб чиқиб билим олиш самарасининг ошиши 2. Тингловчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга кириши, ҳамкорлик юзага келиши; 3. Ўқитувчининг назорати барча ўқувчилар учун мотивация иштиёқини вужудга келтириши 4. Ўқитувчи ва тингловчи вақтдан тўғри ва унумли фойдаланиши 5. Барча олий ўқув юртлар адабиётлар билан таъминланади ва улар асосида билим олиш имконияти яратилади. 6. Компьютер ёрдамида дарс жараёни давомида назарияни амалиётга боғлаб олиб боришига шароит яратилиши; 7. Янги мавзунинг кенг хажмда ўрганилиши ва ўзлаштириш самарадорлигининг ошиши 8. Ахборотнинг тез-тез янгиланиб туриши 9. Ўқувчиларнинг билим

	<p>1. Ўқитиш мазмуни яхши ўзлаштиришга олиб келади</p> <p>2. Ўқувчиларнинг машғулотлардаги фаоллашуви ва бундан келиб чиқиб билим олиш самарасининг ошиши</p> <p>3. Ўқитувчининг назорати барча тингловчилар учун мотивация иштиёқини вужудга келтиради</p> <p>4. Тингловчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга киришади</p> <p>5. Ўқув жараёнида тингловчининг ўз-ўзини баҳо бериш, танқидий қарашни ривожланади</p> <p>6. Гуруҳларда жамоа бўлиб ишлаш кўникмаси шаклланади</p> <p>7. Мустақил фикрлай оладиган тингловчиларнинг фаоллашувига ёрдам беради</p> <p>8. Ўзаро ахборот бериш, олиш, қайта ишлаш орқали ўқув материали яхши эсда қолади</p> <p>9. Тингловчи учун дарс қизиқарли ўқитилаётган предмет мазмунига айланади, ўқиш жараёнига ижодий ёндашув, ижобий фикр намоён бўлади.</p> <p style="text-align: center;">Камчиликлари:</p> <p>1. Кўп вақт сарфланиши</p> <p>2. Ўқувчиларни доимо ҳам кераклича назорат қилиш имконияти паст бўлади</p> <p>3. Мураккаб мазмундаги</p>	<p>даражаларини ҳар томонлама ва мажмуали текшириб кўриши имкони мавжудлиги</p> <p>10. Ўқувчиларнинг фаоллиги ошиб, тил курсига, илмга бўлган эътибори ва қизиқишининг кучайиши</p> <p>11. Амалий иш топшириқлариини илмий-амалий текшириб кўриши ва вазифани бажаришга ижодий ёндашиши</p> <p>12. Ўқувчининг ўзини қизиқтирган саволларга жавоб топишга ҳаракат қилиши, илмий изланиши ва ижодий ёндашиши.</p> <p>13. Гуруҳларда жамоа бўлиб ишлаш кўникмасининг шаклланиши</p> <p>14. Билими нофаол тингловчини фаол тингловчилага эргашиши</p> <p>15. Ўқитувчининг ўзининг ҳам фикрлаш қобилиятига ва муаммоларни ечиш кўникмаларига, вазиятни тезда баҳолай олиш, ҳозиржавоб бўлиш кўникмаларига эга бўлишни талаб этиши</p> <p>16. Мустақил фикрлай оладиган</p>
--	--	---

	материаллар ўрганилганда ҳам ўқитувчининг роли паст бўлиб қолади	ўқувчиларнинг шаклланишига ёрдам бериши
--	--	---

6-кейс. Ҳар қандай педагогик фаолиятнинг самарадорлиги унинг натижаси ёки натижалари билан ўлчанади. Шахс фаолияти, билими, кўникма ва малакаларини баҳолашда муайян мезонларга таяниб иш кўрилади. Мезонларнинг ишлаб чиқилиши фаолият, билим, кўникма, малака ва компетенцияларнинг объектив, холис баҳолашини таъминлайди.

Кейс топшириғи. Ўқитувчиларнинг инновацион нутқий фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқинг.

Ўқитувчининг ечими: Ўқитувчиларнинг инновацион нутқий фаолиятини баҳолаш мезонлари

Ҳолат	Мезонлар
Ўқитувчининг нутқий инновацион фаолияти	<ol style="list-style-type: none"> 1. Янгиликлардан мунтазам хабардор бўлиб бориш 2. Ўз фани бўйича янгиликларни яратиш. 3. Ўзлаштирган ёки ўзи асосланган янгиликларни амалиётга тадбиқ этишда қатъиятлилиқ кўрсатиш. 4. Ўз фаолиятида инновацияларни фаол қўллаш

7-кейс. Таълим инновацияларидан самарали фойдаланишда ўқитувчиларнинг нутқий маҳорати, компетентлиги, иқтидори ва иш тажрибаси алоҳида аҳамият касб этади. Ўқитувчи қанчалик даражада нутқий маҳорат, компетентлик, иқтидор ва иш тажрибасига эга бўлса, у таълим инновацияларини ўз фаолиятида шунчалик фаол қўллайди ва самарали натижаларга эришади.

Кейс топшириғи. Ўқитувчиларнинг инновацион нутқий салоҳиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқинг.

Ўқитувчининг ечими: Ўқитувчиларнинг инновацион нутқий салоҳиятини баҳолаш мезонлари

Ҳолат	Мезонлар
Ўқитувчининг нутқий инновацион салоҳияти	<ol style="list-style-type: none"> 1. Янгича фикрлаш қобилиятига эгаллиги. 2. Ўзини турли, айниқса, янгиликлар билан боғлиқ вазиятларда синаб кўришга интилиши. 3. Ижодий фаоллик кўрсата олиши. 4. Изчил равишда инновацион ғояларни илгари суриш маҳоратига эгаллиги

VI. МУСТАҚИЛ ТАЪЛИМ МАВЗУЛАРИ

1. Тилнинг пайдо бўлиши ҳақида мавжуд қарашлар. Фан ва дин.
2. Тил пайдо бўлиши ҳақидаги фаразларнинг адабиётларда берилиши.
3. Тил ва нутқнинг энг қадимги ифодалари. Идеалистлар ва материалистлар илмий қарашлари.
4. Ўзбекистонда тил ва нутқ масаласининг ўрганилиши.
5. Ўзбекистонда тилшуносликнинг фан сифатида ривожланиши.
6. Ўрта Осиё ҳудудида тилшунослик ва маданиятшунослик.
7. Ҳозирги босқичда Ўзбекистон тилшунослиги фани олдида турган вазифалар ва муаммолар.
8. Тилларнинг шаклланиши ва давлат тили мақомини олиши.
9. Ўзбекистоннинг жанубий вилоятларида қадимги шаҳар шева маданиятининг келиб чиқиши
10. Қадимги давлатчилик тиллари ва бошқарув тили маданияти.
11. Лисоний адабиётларда нутқнинг тозалигини, софлигини бузувчи ҳодисалар сифатида қуйидагилар қайд этилади:

Диалектизмлар.

Варваризмлар.

Жаргонизмлар.

Аргоизмлар.

Вульгаризмлар.

Паразитизмлар.

Канцеляризмлар

12 Узлуксиз таълим тизимининг фаолият олиб бориётган давлат таълим муассасаларида, турли жойлардаги таълим тизимида (қўйидаги таълим тизимида) фаолият олиб бораётган ўқитувчиларнинг нутқини ўрганиш:

- мактабгача таълим;
- умумий таълим;
- ўрта махсус, касб-ҳунар таълими;
- олий таълим;
- олий ўқув юртидан кейинги таълим;
- кадрлар малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш;
- мактабдан ташқари таълим.

сўзловчидан қуйидагиларни талаб қилади:

- а) тилнинг синонимик имкониятларини билиш ва синонимик қаторлардан кераклигини ажратиш, нутқда қўллаш;

- б) нутқда ишлатиладиган сўзнинг англатган маъноларини ҳар томонлама билиш;
- в) сўзнинг кўп маънолигига жиддий эътибор бериш, кўп маъноли сўз нутқда қўлланганда унинг қайси маъно қирраси кўзда тутилаётганини аниқ тасаввур қилиш; фикрнинг юзага чиқишида бу сўзнинг бошқа маъно қирралари монелик қилиш-қилмаслигини кўз олдида келтириш;
- г) омонимларнинг хусусиятларини билиш, чунки уларни билмаслик аниқликнинг бузилишига олиб келади;
- д) паронимларни билиш, улардаги товуш яқинликларига эътибор бериш;
- е) тор муҳитда ишлатиладиган, четдан кирган, касб -ҳунарга оид, архаик, эскирган, диалектизм сўзларнинг маъноларини яхши англаган ҳолда нутққа киритиш.

VII. ГЛОССАРИЙ

Авторизм – муаллиф сўзи. Бадиий адабиётда шоир ё ёзувчи томонидан ҳосил қилинган сўз.

Адабий норма – тил бирликларидан мақсадга мувофиғини танлаш.

Варваризм – ноўрин қўлланган чет сўз.

Диалектизм – шевага оид бирлик.

Жаргон – ижтимоий шева, маълум ижтимоий гуруҳ нутқига хос бирликлар.

Канцеляризм – турғун бирликлар, расмий услубга хос бўлган нутқий штамплар.

Логограф – қадимда нутқ матнини тузиб берувчи шахс.

Маданий нутқ – адабий нормаларга риоя қилиб тузилган нутқ.

Нутқ – сўзловчи ёки ёзувчи томонидан ҳосил қилинган матннинг ташқи формал кўриниши.

Нутқ маданияти – адабий тил нормаларига риоя қилган ҳолда тўғри, чиройли ва ўринли сўзлаш; тилдан мақсадга мувофиқ фойдаланиш кўникма ва малакалари жами.

Нутқнинг аниқлиги – сўзнинг тилдаги маъноси ва ўзи ифодалаган нарсага қатий сос келиши билан ўлчанадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг ифодалилиги – таъсирчанлик деб ҳам айтилади, нутқнинг тингловчи ёки ўқувчи эътиборини жалб қила олиши билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг мантиқийлиги – фикр ривожининг воқеалар ривожига қатъий мос ва мувофиқ келиши билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг тозалиги – нутқнинг адабий тилнинг луғавий (лексик) нормаларига ёт унсурлардан холи экани билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг тўғрилиги – нутқнинг адабий тилнинг маълум вақтда қабул қилинган нормаларига қатъий мувофиқлиги билан белгиланадиган коммуникатив сифат.

Нутқнинг ўринлилиги – нутқнинг коммуникатив сифати. Сўзларни ўз ўрнида қўллаш олиш кўникмаси билан белгиланади.

Паразит сўзлар – нутқда вазифа бажармайдиган сўзлар.

Синегор – қадимда маълум ҳақ эвазига судда томонларнинг манфаатини ҳимоя қилиб нутқ сўзловчи шахс.

VIII. АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

:

1. Алишер Навоий. Маҳбуб ул - қулуб. Т. 1983.
2. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 13 том. Т.: 1997.
3. Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14 том. Т.: 1998.
4. Абдулла Авлоний. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. Т.: 1992.
5. Абдурахмонов М. Ўзбек топишмоқлари. Т.: 1991
6. Аз - Замахшарий. Нозик иборалар. Т.: 1992.
7. Аҳмедов. А. Нотиқлик санъати. Т.: 1967.
8. Аҳмедов Б. Навоий замондошлари хотирасида. Т.: 1985.
9. Ақл ақлдан қувват олади. Ҳикматли сўзлар. Т.: 1967.
10. Бегматов Э., Бобоева А., Асомиддинова М., Умуркулов Б. Ўзбек нутқи маданияти очерклари. Т.: 1988.
11. Жўраев М. Эл деса Навоийни Т.: 1991.
12. Жуманиёзов Р.. Нутқий маҳорат. Т.: Адолат, 2005.
13. Жумахўжа Н. Истиқлол ва она тилимиз. Т.: 1998.
14. Иброҳимов А., Султонов Х., Жўраев Н. Ватан туйғуси Т.: 1996.
15. Иномхўжаев С. Нотиқлик санъати асослари. Т.: 1982.
16. Костаморов В.Г. Культура речи и стиль. М.: 1960.
17. Л.Хўжаева. Нотиқлик санъати. Тошкент.: 1967.
18. Мадаев О., Собитова Т. Халқ оғзаки поэтик ижоди. Т. 2001.
19. Малик Т. Шайтанат. I-II-III-IV китоб. Т.: 1997.
20. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. Т.: 1999.
21. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. Т.: 2007.
22. Маҳмуд Саттор. Ўзбекнинг гапи қизиқ. Т.: 1994.
23. Муҳиддинов А. Ўқув жараёнида нутқ фаолияти Т.: 1995.
24. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. Т.: 1992.
25. М.Мирҳамидов, Н.Норпўлатов, С.Ҳасанов. Юристинг нутқ маданияти, Тошкент.: 2005
26. Мўмин С. Сўзлашиш санъати. Т.: 1997.
27. Мўйдинов Қ. Ўқитувчининг нутқ маданияти (маъруза матни), 2003
28. Назаров К., Усмонов С., Тоҳиров Қ. Юристинг нутқ маданияти. Т.: 2003.
29. Ортиқов А., Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати. Т.: 2002.
30. Оз – оз ўрганиб доно бўлур. Т.: 1998.
31. С.Усмонов. Умумий тилшунослик. -Т. 1972.

32. Тафаккур чечаклари. Ўзбек халқ кўшиқлари. Т.: 1992.Тожиев Ё., Ҳасанова Н., Тожиматов Ҳ., Йўлдошева О. Ўзбек нутқи маданияти ва услубият асослари. Т.: 1994.
33. Ўринбоев Б., Солиев А. Нотиқлик маҳорати Т.: 1984.
34. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. Т.: 1993.
35. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари. Т.: 1992.
36. Ш.Шомақсудов, Ш.Шораҳмедов. Маънолар маҳзани.Т.: 2001.
37. Қўнғуров Р., Бегматов Э., Тожиев Ё. Нутқ маданияти ва услубият асослари.- Т.: Ўқитувчи, 1992.
38. Қудратов Т. Нутқ маданияти асослари. -Т.: Ўқитувчи, 1993.
39. Расулов Р., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти – Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика университети , 2004.
40. Маҳмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Т.: Алишер Навоий номидаги миллий кутубхона, 2007.
41. Расулов Р., Ҳусанов Н., Мўйдинов Қ. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати. Т.: 2007.
42. Сиддиқ Мўмин. Сўзлашиш санъати. – Фарғона, 1997.
43. Маҳмудов Н. Маърифат манзиллари. – Т.: Маънавият, 1999.
44. Ортиқов А., Ортиқов А. Нутқ маданияти ва нотиқлик санъати. –Т.,

Электрон таълим ресурслари

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Ziyonet.uz
4. www.edu.uz
5. [tdpu-INTRANET. Ped](#)
6. www.nuqf.intal.uz